

Gottlieb Klein—rabbin och religionshistoriker

Ingrid Marie von Post

Uppsala

När Gottlieb Klein år 1883 kom till Sverige som rabbin i Mosaiska församlingen i Stockholm blev han snart känd som en mycket lärd judisk teolog. Med honom inleddes en ny andlig epok på våra breddgrader; i vänskapen med sådana kristna teologer som Nathan Söderblom och Samuel Andreas Fries skedde här ett närmande mellan kristen och judisk liberal teologi, något som till en början väckte en viss uppmärksamhet. Men på kontinenten—Klein hade dessförinnan verkat som rabbin i några smärre tyska församlingar—förekom sedan några decennier en livlig dialog på akademisk nivå mellan judiskt och kristet. Med den litterärkritiska skolan, som med Julius Wellhausen (1844–1918) i 1800-talets Tyskland åstadkom en nydaning inom den religionsvetenskapligt orienterade bibelforskningen, hade de kristna teologerna återupptäckt den rabbiniska litteraturen som en värdefull källa för sitt studium av profetism, fariseism och urkristendom; i de rabbiniska fromhetsidealen kunde de spåra upprinnelsen till den kristna etiken och kulturen. De judiska teologerna å sin sida sysselsatte sig med en historisk utforskning av evangelierna för att på så sätt nå fram till en uppfattning om Jesus och hans gärning. Man kan här erinra om de stora internationella kongresserna som rörde filosofi och religionsvetenskap, vilka ägde rum under denna tid, så exempelvis den 8:e internationella orientalistkongressen i Stockholm och Kristiania 1889, vars bestyrelse Klein tillhörde och som bland sina gäster främst kunde räkna Max Müller. Klein föreläste där över den apokryfiska boken Judit och framlade därvid en ny hypotes om uppkomsten av denna

bok; den skulle vara skriven i fästningen Bet-har (känd för judarnas sista kamp under Bar Kochba) under belägringen för att ge de inneslängda mod.¹ Nämnas kan vidare den 1:a internationella religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897, där Klein och Fries hörde till initiativtagarna och bland de närvarande märktes bland andra Auguste Sabatier i Paris och Chantepie de la Saussaye i Amsterdam. Vid detta tillfälle höll Klein ett föredrag, betitlat "Religion och moral", varvid han talade om den religiösa grundval som all moral är beroende av—"ett inre, i tingens natur grundadt och därför oupplösligt samband"—men ställde sig i motsats till dem som menade att "sedlighet och religiositet äro af hvarandra oberoende saker, hvilka endast tillfälligtvis kommit i förbindelse". Dem Klein polemiserade emot var dåtidens antireligiösa moralfilosofer, tysken Georg von Gizycki, engelsmannen Stanton Coit samt amerikanen U.W. Salter.² Vid den internationella kongressen för religionshistoria i Paris år 1900 röntes Kleins föreläsning över esseism och urkristendom stor uppmärksamhet, enär han ville göra gällande att Jesus skulle ha framgått ur esseernas samfund och vore att betrakta som den siste i raden av den judiska profetismens stora förkunnare.³ Sin föreläsning utgav han i tryck 1902 under titeln "Schem hamephorasch, det förborgade gudsnamnet. Ett bidrag till kännedom om esseismen och urkristendomen".

1. Forskaren och förkunnaren

Kleins forskningsområde var urkristendomens förhållande till judendomen. Han var lärjunge till Abraham Geiger (1810–1874) som—med den kritisk-exegetiska forskningen inom protestantisk teologi som förebild—bildade en egen skola för judisk bibel- och talmudforskning. Då Klein vid påsktiden 1908 firade sitt 25-årsjubileum i ämbetet i Stockholm höll han inför sin församling en mycket omtalad predikan, här värd några citat:

Såsom en vetenskapens lärjunge, såsom *Abraham Geigers* lärjunge har jag kommit ibland eder. Därmed var mitt program klart, *åtminstone för mig*. I mitt intensiva hat mot förställning och hyckleri hade jag till mitt föredöme min oförgätlige lärare Abraham Geiger. Hans motto: Lefva i nutiden, forska i forntiden, verka för framtiden, har jag efter måttet af min förmåga gjort till mitt eget ...⁴

För Klein existerade ej något motsatsförhållande mellan tro och vetande; hans vetenskapliga verksamhet blev för honom något av en fromhetsövning, ty en verklig, förutsättningslös forskning måste kunna leda människorna på rätt väg, såväl jude som icke jude, ansåg han. Och om också det judiska folket ägde tillgång till det högsta arvegods någon människogrupp kunde kalla sitt eget, skulle hans strävan vara att söka göra judendomens centrala sanningar till det högsta goda också för mänskligheten i stort. Ur ovan nämnda predikan, i många stycken förvånansvärt modern som hade den kunnat gälla vår egen tid, följer här ännu några ord:

Väl vet jag att vår rastlösa tid dagligen uppställer nya problem, medför nya strider, bjuder nya förströelser, så att ingen tid blir öfrig att fördjupa sig i religionen. — Men då skulle jag vilja bedja eder betänka följande: Hvarje medborgare förelägger sig den frågan, till hvilket parti han enligt sin öfvertygelse bör ansluta sig, och han använder en betydlig del af sitt lif till att genom ifrig tidningsläsning skaffa sig en politisk trosbekännelse. — Jag vill visst

icke tadla detta. — Men gifves det då utom kampen för tillvaron och utom de politiska och sociala frågorna icke en ännu mycket viktigare fråga? Måste icke hvarje mänskliga fråga sig själf: I hvad förhållande står du till Gud? Har du öfver hufvud religion och hvad är dess innehåll? Såsom *tänkande* människa kan du väl icke nöja dig med en religiös världsåskådning som man gifvit dig i vaggan. Åtminstone måste du underkasta ditt fadernearf en *pröfning*, genom *eget* tankearbete komma i *besittning* af det samma. Säg blott icke, att du fruktar för en sådan *pröfning*, att din religiösa byggnad då skulle fullständigt sammanstörta. Säger du så, då känner du icke din religion. Den behöfver sannerligen icke sky dagsljuset eller vetenskapens ljus. Guds uppenbarelse, hans heliga vilja, de eviga morallagarne, den sedliga världsordningen, sådan den af Israels profeter tydligast förnummits och förkunnats, bilda en fast, orubblig grund, som ingen makt på jorden kan undergräfvat. ... Det kan icke förnekas, att vi hafva den exakta forskningen att tacka för en klar insikt beträffande den *synliga* världen, men för att höja oss *öfver* världen och till världsöfvervinnelse, dit komma vi blott genom religionen. Därför säger jag ännu en gång: *pröfven, forsken, men framför allt tänken!* ... *vårt lufs ro och tröst är beroende af den tanke, som vi hafva om Gud, lif, död och odödlighet* ...⁵

Bakom dessa ord kan anas ett personligt vittnesbörd—om hans egen ungdoms troskamp och svårigheter—från barndomens ortodoxa och isolerade miljö i en slovakisk småstad till den moderna synagogans predikstol och den bildade västvärldens föreläsningsskatedrar. Många av adertonhundralets lärdomshungliga men fattiga judiska ynglingar vandrade samma väg som Gottlieb Klein; de lämnade ghettots invanda trygghet och tro, lockade av de nya möjligheter i liv och åskådning en upplyst judendom i västvärlden kunde bjuda.

2. Barndomstid och första läroår

Enligt uppslagsböckerna föddes Klein år 1852, men troligen är födelseåret 1851 eller t.o.m. några år tidigare.⁶ Han såg dagens ljus i den lilla staden Homonna, som då hörde till Österrike/Ungern men numera ligger på tjeckiskt område och kallas Hummenné. Fadern innehade en s.k. hökarbod i staden men tillbringade sin mesta tid med fromt talmudstudium och var känd för sin gudfruktighet och redlighet. Som i de flesta ortodoxa familjer var det hustrun som fick sköta det praktiska, d.v.s. hökarboden, vilken gav familjen med de många barnen ett nödortfött uppehälle. Vem hon var vet man egentligen mycket litet om, annat än att hon bar namnet Malkah, ett vanligt judiskt kvinnonamn. Men på hennes gravsten, som ännu på 30-talet fanns kvar på den judiska begravningsplatsen, står det att läsa att hon var dotter till rabbi Levi och hustru till rabbi Samuel, detta med många sköna, ur Ordspråksboken hämtade epitet. Hon levde ett stycke in på detta sekel och efterlämnade hos den lilla stadens befolkning, såväl judar som kristna, ett nästan legendariskt minne för sin klokhet och medmänsklighet.

Samtalsspråket i hemmet var naturligtvis jiddisch. Den unge Gottlieb fick redan som 4-åring börja i cheder, den judiska skolan, där han vid denna ålder gjorde sina första lärospån i "det heliga språket" och därefter, högre upp i klasserna, i Talmud. Men tidigt, varje morgon, innan skolans lektioner började, hörde det till att han följde med sin far till morgonbönen i schul', synagogan. Den kunde vara i flera timmar och bevistades, enligt den fromma seden, stående. Tidigt visade den lille gossen en stor vetgirighet som stundom kunde bringa hans lärare till ren förtvivlan, och enligt en familjetradition påstås det att läraren vid ett tillfälle, helt utom sig, utropade: "Jung', bin *ich* denn dabei gewesen als Gott, der Herr die Welt erschuf, wie kann *ich* alles wissen?"

När den unge Gottlieb fyllt 13 år och blivit Bar-Mizwah, d.v.s. i religiös mening myndig, var han även färdig med sin skolgång. Någon möjlighet till högre utbildning fanns ej i Homonna. Och Gottlieb ville bli rabbin; hans kunskapsörst lät sig inte nöja med mindre än

att han fick studera vid en jeschiwah, alltså en talmudhögskola.⁷

Närmare 40 mil från Homonna, i rakt sydvästlig riktning, inne på österrikiskt område, ligger Eisenstadt, sedan 1300-talet känt som ett judiskt lärocentrum. Sedan 1851 fanns där en talmudhögskola, grundad av rabbinen Israel Hildesheimer (1820-1899), välbekant för sina nyortodoxa strävanden. Omgivningen som höll på sin gamla tro, ävenså med ohassidiska inslag, betraktade till en början Hildesheimers jeschiwah med stor misstro, speciellt som profana skolämnen ingick i undervisningen. De första verksamhetsåren hade denna läroanstalt också endast ett fåtal elever (4) men under de efterföljande åren växte lärjungaantalet snabbt och räknade snart några hundratal (215) ynglingar från så vitt skilda områden som Ryssland, Tyskland samt de till Österrike ännu hörande Galizien, Böhmen och Mähren.⁸

Det var just till Hildesheimer som den unge Gottliebs längtan stod, men i hemmet rönt hans planer motstånd. Dels ansåg man sonen alltför ung för att ge sig av så långt hemifrån, dels torde det ha funnits en djupare orsak: med en viss oro såg man i dessa små ortodoxa församlingar den nya tiden an, den som allt oftare tog deras söner ifrån dem och fick dem att tänka annorlunda i religiösa ting, stundom—som man uppfattade det—bli främlingar för sitt eget folk.

Enligt en familjetradition lämnar den unge Gottlieb hemmet nattetid—utan att ta farväl. Det var dock ej fråga om någon tragisk brytning med föräldrarna, ty upprepade gånger under studietiden i Eisenstadt hälsar han på i hemmet. I tre år stannade han som elev vid Hildesheimers jeschiwah, men under denna tid besöker han också gymnasiet i det närbelägna Oedenburg (sedermera benämnt Sopron).

Åren i Eisenstadt innebar för den unge Klein ett första möte med västeuropeisk kultur och klassisk tysk bildning; här bytte han också ut jiddisch mot sitt nya modersmål, tyska. Men miljön var ännu alltigenom judisk; uppehållet och skolgången klarades vanligtvis därigenom att de burgnare judiska familjerna i staden åtog sig att vissa dagar i veckan hålla öppet hus för en eller flera av dessa behövande talmudstuderande eller anställa någon av dem

som informator.⁹

3. Från Eisenstadt till Heidelberg

Tillsammans med en av sina studiekamrater lämnar Klein år 1868 Eisenstadt och Hildesheimer. Färdemålet för dem, liksom för många av deras samtida, är något av de anrika tyska universiteterna—ty enligt den nya tidens krav på en rabbinutbildning bör även akademiska studier bedrivas och helst också krönas med en doktorsgrad.¹⁰

För Kleins del är målet universitetet i Heidelberg, ett av de första universiteten i Tyskland som nu öppnats för judiska studerande. Han går till fots men underrättelserna om de närmast följande åren är mycket sparsamma. Här finns en stor förtegenhet som knapphändigt låter ana en tid av svåra umbäranden, försakelser och även sjuklighet. — Långt senare, 1914 i Stockholm vid ett sammanträffande med överrabbinen Marcus Ehrenpreis, faller Klein följande yttrande:

... Vi har båda tillbragt våra barndoms- och ungdomsår i talmudlärohusen i de ritualistiska spekulationernas kvävande luft. Men våra vägar från ghettot till världen var olika. Jag kom från ett fattigt hem och fick klara mig på egen hand. Jag vandrade nästan som en luffare genom tyska städer, arbetade mig fram under stora umbäranden, i Mainz, Frankfurt, Heidelberg och kom slutligen 1872 till Berlin ... Jag var inte den förste, som gick denna martyrväg från mörker till ljus. Samma väg gick kantianen Salomon Maimon, samma väg gick Moses Mendelssohn och många andra ...¹¹

Klein stannar några år i Mainz, där han försörjer sig som lärare, samtidigt som han studerar klassiska och moderna språk, detta sannolikt för att skaffa sig kompetens för de akademiska studierna. I staden finns även den nyortodoxe rabbinen Marcus Lehmann (1831–1890)—en av Hildesheimers nära vänner—och Klein besöker dennes föreläsningar i bl.a. Talmud, "mit Erfolg".¹² Troligen är det på Hildesheimers rekommendation som Klein sökte

upp Lehmann och det torde alltså vara orsaken till uppehållet i just Mainz

Våren 1871 kan Klein skriva in sig vid universitetet i Heidelberg. I hans betygssamling kan man följa den iver, varmed han dessförinnan samlar skriftliga bevis på sitt vetande.¹³

En av hans främsta lärare i Heidelberg blir den protestantiske teologen Ferdinand Hitzig (1807–1875), som tillhörde den litterärkritiska skolan och var av en tysk-judisk assimilerad familj. Klein besöker professor Hitzigs föreläsningar i hebreiska, syriska och Gamla Testamentets exegetik.¹⁴

Men helt plötsligt, efter några terminer med Hitzig som lärare, visar Kleins tentamensbok att han avbrutit sina teologiska studier. Han har i stället övergått till att läsa medicin och naturvetenskap—med andra ord: han har uppgivit det mål som han under årtal, med så mycken möda och trosvisshet inriktat sig på.¹⁵ Vad var orsaken? Enligt familjetraditionen skulle han under sin tid i Heidelberg ansatts av religiösa tvivel.¹⁶ Det kan synas troligt att steget från Hildesheimer och Lehmann till Ferdinand Hitzig innebar något alltför omvälvande; fram till Hitzig hade han byggt sitt teologiska vetande och sin fromhetssyn utslutande på talmudisk grund. Med all sannolikhet torde Hitzigs undervisning och vetenskapliga argumentering ligga till grunden för den hållning han därefter skulle komma att inta till sin egen religion. Man kan ju åter erinra sig hans ord i den här ovan citerade predikan: "... åtminstone måste du underkasta ditt fädernearf en *pröfning*, genom *eget* tankearbete komma i *besittning* af detsamma ...".

Vid denna tid, 1870, blir Abraham Geiger (1810–1874) kallad till förste rabbin i den judiska reformförsamlingen i Berlin. I samband härmed kommer 1872 Hochschule für die Wissenschaft des Judentums till stånd, en läroanstalt på akademisk nivå för utbildning av religionslärare och rabbiner och med det judisk-teologiska seminariet i Breslau, grundat 1854, som närmaste förebild.¹⁷ Några av Kleins studiekamrater från Eisenstadt har redan blivit "geigerianer"—som termen lyder—och nu övertalar de sin vän Klein att komma till Berlin och Hochschule. Planerna på att läsa medicin och bli läkare har han dessförinnan måst ö-

verge; det påstås att han ej kunde uthärda det praktiska studiet i anatomi. De naturvetenskapliga studierna, med sådana lärare som professor Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899), känd för sin epokgörande upptäckt av spektralanalysen samt Gustaf Robert Kirchhoff (1824–1887), professor i experimentalfysik, lämnar han likaså. Men livet igenom kommer han att behålla sitt intresse för "de reella kunskaper-na"; han beundrar Darwin och nämner denne "en äkta forskare och en from man".¹⁸

4. Studieår i Berlin. Kretsen kring Abraham Geiger

Hösten 1872 beger sig Klein till Berlin. Nu tycks ej längre någon tvekan råda beträffande hans studieinriktning. En av de förtrogna vännerna, den österrikiske rabbinen Aaron Tänzer (1871–?), skriver:

Als er 1872 von Hildesheimer zu Abraham Geiger übergang und dessen Lieblingsschüler wurde, vollzog sich die Wandlung in ihm und sie musste bei seiner mannhaften starr unbiegsamen Natur bis zur äussersten Konsequenz kommen. Ihm war eine Erkenntnis geworden, eine Ueberzeugung erstanden und nach ihr musste er leben. Und dabei, welch eine Liebe, welch eine heisse Treue zum Judentume!¹⁹

Klein blir alltså elev vid Hochschule men återupptar samtidigt sina universitetsstudier, vintertermen 1872/73 även i naturvetenskap, men också i filosofi, psykologi och orientaliska språk, detta vid universitetet i Berlin.²⁰ Särskilt besöker han professor Emil du Bois-Reymonds (1818–1896) föreläsningar i fysiologi och med all sannolikhet är det denne som väcker Kleins intresse för Darwin, inte minst genom sin högaktuella bok *Über die Grenzen des Naturerkennens*, publicerad just 1872.²¹

Den 11 juni 1873 avlägger Klein filosofie doktorsexamen i hebreiska språket och litteraturen vid universitetet i *Heidelberg*—och för Hitzig.²² Trots trägna efterforskningar har ej någon dissertation eller annat vetenskapligt arbete i anslutning härtill kunnat återfinnas.²³

Ett antagande av professor Oskar Klein att *Über das Buch Judith* vore att hänföra till det sökta arbetet har heller ej kunnat verifieras. Sannolikt är att det ej förekommit någon dissertation, "... da es damals nicht notwendig war, eine solche der Fakultät vorzulegen".²⁴ Klein återvänder till Berlin och fortsätter sin utbildning till rabbin vid Hochschule. Något måste här nedan nämnas om Kleins lärare under de fem år han uppehåller sig i Berlin och som uppenbart har övat stort inflytande på honom.

En av dem är Moritz Lazarus (1824–1903), medgrundare till Hochschule och sedan 1873 professor i filosofi vid universitetet. Som en i kretsen av de första judiska nykantianerna var Lazarus vid denna tid en förgrundsgestalt inom den tyska judendomen, i livshållning och tänkande representativ för den liberala judenhet som under senare hälften av förra århundradet engagerade sig i tidens judiska frågor. Till sammans med sin sväger, Heymann Steinthal (1823–1899), Kleins lärare i religionsfilosofi, utvecklar han en ny disciplin, *Völkerpsychologie*. Medan Steinthal i huvudsak lägger tonvikten vid det språkvetenskapliga momentet i detta läroämne, söker Lazarus ge en socialpsykologisk interpretation av det som förbinder individen med en speciell grupp: i stället för gängse kriterium på ras, härstamning och politiska gränser framhåller han språket och kulturgemenskapen som avgörande faktorer; ett av hans främsta strävanden är att skapa en syntes mellan *Deutschtum* och *Judentum*. Dessa är tankegångar som får ses i relief till den vid denna tid alltmer framväxande rasistiska antisemitismen i Tyskland och inte minst den desperation som härvid kom att prägla de emanciperade judiska grupperna.

Men läraren framför alla andra, den som ger gestalt åt den nya judendom som skulle vinna så avgörande inflytelser på så vitt skilda håll bland judarna i västvärlden, är Abraham Geiger. Sedan sin tidiga ungdom hade han, med utgångspunkt från de moderna vetenskaperna och filosofin, ivrat för en reform av judendomen, en omgestaltning anpassad till tidens behov, en folkets religion med levande ideal från profeternas tid. Redan under sin tid som rabbin i Breslau, åren 1838–1863, hade

han utarbetat en ny bönbok som sedan kom att ligga till grund för de flesta i bruk varande bönböckerna i Tysklands liberala synagogor fram till år 1928.²⁵ Liv, lära och vetenskap blev följaktligen för Geiger tre samordnande och likvärdiga komponenter. Med sin syn på emancipationsfrågan och sin förmåga att främst anlägga praktiskt-religiösa synpunkter på de uppkomna problemen, dock utan den alltför långt gående radikalism, som exempelvis var utmärkande för en mindre grupp reformister, fick han lärjungakretsen att lyssna. Hans förkunnelse var klar och entydig: judarnas framtida uppgift var att leva i förskingring bland andra folk, vara judar endast till sin religion, ej som ett särskilt folk. Denna universalistiska tanke tar Klein f.ö. senare upp i sitt arbete, *Bidrag till Israels religionshistoria*, utgiven i Stockholm 1898, där det bl.a. heter (sid. 64):

I öknen egde uppenbarelsen rum och icke på judisk mark, icke i Palestina, på det att Israels religion icke skulle förblifva en nationalreligion utan kunna vardas alla människors andliga egendom.

Genom uttalanden av denna art kom Klein för övrigt att stå i motsatsförhållande till den vid denna tidpunkt uppträdande sionismen som med Theodor Herzl (1860–1904) ansåg att det judiska problemet endast kunde lösas i och med att en egen judisk stat kom till stånd. Dylika strävanden ansåg Klein vara "ett avfall från judendomens bärande idé".²⁶

Genom Geigers verksamhet vid Hochschule—som dock endast varade i två år—kom denna läroanstalt att genomsyras av reformtänkandet. Som sitt främsta mål avsåg Hochschule att bedriva en opartisk forskning, oberoende av religiös inställning, i samtliga judendomens vetenskaper. Undervisningen var tillgänglig för studerande, oavsett trosbekännelse eller fakultetstillhörighet. Förutom utbildningen av rabbiner och religionslärare fanns möjlighet till en rent vetenskaplig examen. Under årens lopp—fram till den 19 juli 1942 då Hochschule stängdes av nationalsocialisterna—kom lärare av de mest skilda teologiska riktningar, samtliga betydande män inom judisk vetenskap, att ha sin verksamhet där. Den siste av dem var Leo Baeck (1873–1956), som

såg på urkristendomen som en del av den judiska religionshistorien; 1943 deporterades han till Theresienstadt av nazisterna, lyckades överleva och bosatte sig efter kriget i London. Han var ännu i hög ålder verksam som föreläsare.²⁷

Från sitt första verksamhetsår vid Hochschule samlar Geiger en liten krets av lärjungar omkring sig; en av dem är således Gottlieb Klein. Denna krets kom livet igenom att verka som hängivna efterföljare till sin store lärare, var och en inom sitt fack. Filologen och naturvetaren Immanuel Löw, verksam som rabbin i Szeged, Ungern, avled så sent som 1944, över 90 år gammal, Emil G. Hirsch (1852–1923) blev en av de främsta företrädarna för reformjudendomen i Amerika, 1892 professor i rabbiniska vetenskaper vid universitetet i Chicago och en av huvudredaktörerna i *The Jewish Encyclopedia*.²⁸ Den ende, i denna första generation av "geigerianer" som ej kom att ägna sig åt teologi, var Felix Adler (1861–?) som i stället gjorde sig ett namn som professor vid Columbiauniversitetet i New York och som upphovsman till den s.k. Etiska rörelsen, en altruistisk-social rörelse på konfessionslös grund, som även fick förgreningar i Europa.

Läsåret 1873/74 håller Geiger sina uppmärksammande föreläsningar, betitlade "Allgemeine Einleitung in die Wissenschaft des Judenthums", där han emellertid frångår sin tidigare uppfattning om judendomen som enbart religion, jämställd med andra religioner. Han betonar nu judendomens nära samhörighet med dess folk och historia, framhåller den rena gudsidén som den bärande tanken, framsprungen ur det judiska folkets individuella historia. Här blir Geiger mer historiker än teolog och närmar sig den positivt-historiska skolans hållning, om också den pragmatiska linjen klart består.

Den 23 oktober 1874 dör Abraham Geiger helt oväntat och lärarens bortgång medför en svår personlig förlust för envar i lärjungakretsen.

Kleins studieår såväl i Heidelberg som i Berlin synes, vad det ekonomiska beträffar, ha tillbringats i knapphetens tecken, halvt på svältgränsen. I Heidelberg hade universitetets lärarkollegium beviljat honom befrielse från de

avgifter varje föreläsare hade rättighet till, ibland skedde även samma sak i Berlin.²⁹ Några uppgifter om stipendier eller lån står ej att finna. Det kan emellertid på sannolika grunder förmodas att den judiska församlingen, som såg de blivande rabbinerna som sina auskultanter, även i timligt avseende drog försorg om dem.

Någon gång lämnar Klein sin studerkammare och umgås med likasinnade, så exempelvis stod Abraham Geigers hem alltid öppet för den lilla kretsen lärjungar; i all otvungenhet kunde man samlas där för diskussioner, låna böcker eller få ett råd. Även Ludwig Geiger (1848–1919), son till Abraham, litteraturhistoriker och sedermera professor vid Berlins universitet, är stundom närvarande. Mellan honom och Klein uppstår en varm vänskap som har till följd att Klein besöker hans föreläsningar över bl.a. Berlins kulturhistoria samt att de går på teatern tillsammans, "högst upp"; ett av Kleins favoritstycken är Goethes Faust och då har han förmodligen sin vän Ludwig, kännare av weimarklassicismen, som god introduktör. Men det mäktigaste intrycket på honom gör Shakespeares dramatik. I ungdomlig entusiasm känner han sig då benägen att jämföra Shakespeare med profeterna, menar att även stor dikt är förkunnelse, att de djupa sanningarna kan sägas likaväl av en diktare som av en profet!³⁰

Från våren 1875 fram till februari 1877 är Klein alltjämt knuten till Hochschule, dels för studier, dels som bibliotekarie vid läroanstaltens bibliotek. Han förbereder sig nu även praktiskt för sitt rabbinämbete, predikar i synagogan vid Kaiserstrasse och besöker de privata föreläsningar rabbinen Joseph Aub (1805–1880) håller över den talmudisk-rabbinska litteraturen. Aub är förste rabbin i den år 1866 invigda "Neue Synagoge" i Berlin, även en av de första rabbiner i Tyskland som predikar på tyska språket, därtill verksam som vetenskaplig författare i pedagogiska frågor rörande judisk undervisning samt i all denna verksamhet, till den måttliga reformens fromma, högt uppskattad av Abraham Geiger.

5. Som rabbin i Tyskland. Äktenskap. "Judefrågan" i det nya Tyskland

I mars 1877 erhåller Klein diplom på sin rabbinvärdighet. Det är undertecknat av Joseph Aub som skriver sig som "innehavare av ämbetsstolen för rabbinsk utbildning i den helgade församlingen i Berlin". Detta diplom består ingalunda enbart av ett kort uppräknande av förtjänta vitsord. Med sitt högstämt poetiska språk, de rikligt förekommande citaten ur Bibel och Talmud, den präntade hebreiskan, är det tillika ett vittnesbörd om hur man såg på rabbinens uppgift och kallelse.³¹

Sin första tjänst får Klein i den lilla böhmiska staden Schüttenhofen. Församlingen är oansenlig och fattig; man får dock förmoda att han betraktar sina nya levnadsvillkor som nästan furstliga, jämförda med dem han hitills levat under. Han tycks även trivas utmärkt med sin församling och den med honom, och när han i februari/mars 1879 lämnar Schüttenhofen sker det med många goda omdömen i det av församlingsstyrelsen utfärdade tjänstgöringsbetyget, så t.ex. omnämns hans predikningar och vetenskapliga föreläsningar som "sichtlich erbauend und erhebend".³²

Att Klein nu söker sig till en större församling och till en mera centralt belägen ort har sina orsaker. Han ämnar ingå giftermål, bilda familj. En icke oväsentlig del till detta så livsavgörande steg har vänskapen med Ludwig Geiger som vid ett av sina besök i födelsestaden Breslau anmodar Klein att göra honom sällskap. Här blir Klein av sin vän introducerad i familjen Levys gästfria hus samt föreställd för en av dess unga döttrar, den 21-åriga Antonie, kallad Toni. Hon är dotter till den på sin tid mycket kände orientalist och numismatikern Moritz Abraham Levy (1817–1872), religionslärare med professors namn; sedan gammalt räknar familjen nära vänskap med Abraham Geiger. I familjen Levys hem, särskilt under husfaderns livstid, härskar en kosmopolitisk-intellektuell atmosfär, den unga Toni har fått en västeuropeisk uppfostran, vistats en tid hos sin mors släktingar i London men får nu, som rabbinhustru, inrätta sig för ett mera judiskt liv.³³

Giftermålet äger rum sommaren 1879 och

på hösten samma år tillträder Klein rabbinatet i den ostpreussiska staden Elbing, en gammal hansestad med en jämförelsevis ung judisk historia, enär den förste juden bosatte sig i staden först 1783. Dock redan 1812 räknade den 33 judiska familjer. Synagogan, invigd 1824, torde vid tiden för Kleins vistelse i Elbing ha representerat en församling på inemot 400 medlemmar.³⁴ Här stannar Klein och hans unga maka till 1883, här föds också de två äldsta barnen, och vid ett tillfälle får den unga familjen en långväga och kär gäst när Malkah kommer på besök från Homonna.³⁵ — I församlingen tycks emellertid förekomma vissa motsättningar, som Klein dock "durch Humanität und Milde seines Wesens ... zu versöhnen gewusst hat ...". I det tjänstgöringsbetyg som församlingens styrelse utfärdar den 15 oktober 1882 framhålls ävenså i positiva ordalag Kleins verksamhet

... durch seine, einer mässigen Reform, huldigenden Predigten ...

Die Jugend für die erhabenen Lehren des Judenthums empfänglich zu machen ...³⁶

Men Klein får vänner även utanför sin församling, nämligen en kristen prästman som han ofta och gärna utbyter tankar med.³⁷ Dessa judisk-kristna relationer kommer till uttryck också i några små vetenskapliga artiklar; redan under sin tid i Berlin medarbetar han i de tyska orientalisternas tidskrift med en uppsats, "Über das Propheten-Targum"³⁸ samt under tiden i Elbing med en biblisk-arkeologisk studie i *Jahrbücher für protestantische Theologie*.³⁹

Tiden i Elbing är dock ej enbart en fridsam idyll. I det nyligen enade Tyskland, där judarna upplevt några årtionden av relativt lugn, uppträder i slutet av 70-talet en ny form av antisemitism, den sekulariserade. Man kan härvidlag utskilja tvenne huvudmoment, nämligen det rasistiska, utvecklat ur nationalromantikens kristet-germanska människoideal, samt det politiskt-sociala, där judarna görs ansvariga för det ekonomiska bakslag landet under 70-talet råkar in i.

Vid den tyska förbundsdagen 1878 får dessa antisemitiska strömningar ett effektivt stöd i hovpredikanten Adolf Stöcker (1835-1909) som

för sina politiska syften med allehanda anti-judiska paroller underblåser den judefientliga stämningen i landet. Antijudiska partier bildas, även på regeringsnivå. — Det är mot bakgrunden härav som Klein hösten 1879 avfattar sin skrift "*Zur Judenfrage*". *Unsere Anforderungen an das Christenthum des Herrn Stöcker*. Här riktar han sig alltså direkt till Stöcker och dennes insinuationer, eller rättare sagt beskyllningar, att judarna skulle undergräva den kristna tron och likaså det tyska folkets nationalkänsla. Klein anklagar Stöcker för okunskap och fördomar. I sin skrift (sid. 20) hänvisar han till medeltidens judiska tänkare som med sina verk utövade stort inflytande på sådana kristna teologer som till exempel Albertus Magnus, Thomas ab Aquino, Duns Scotus. Det hör ju till det teologiska vetandet att känna till: "Dass solche Männer, die den Lehrbegriff des Judenthums spekulativ ausgebildet, nicht Hass und Unduldsamkeit gegen Andersgläubige gelehrt haben, wer wollte dies bestreiten?" Tonen blir stundom ironisk, men stundom—när han med stöd av Bibel och Talmud söker ge röst åt sina fäders tro—får hans språk något av en poetisk lyftning. Utan tvekan kan man betrakta denna lilla skrift av Klein som ett glänsande försvar mot intolerans och judefientlighet.⁴⁰

Klein hade under sin tid i Elbing anskaffat preussiskt medborgarskap för sig och sin familj.⁴¹ Men det Tyskland som han älskat, som han djupast upplevt som en ideal makt, hade blivit honom alltmer främmande. Det nya kejsardömet med dess materiella och politiska framåtanda, den växande judefientligheten, ingav honom besvikelse och olust.⁴²

6. Rabbin i Stockholm. Religionsvetenskap i svenskt kulturliv

Sommaren 1882 får Klein i sin hand en tidning som innehåller en annons om en ledigförklarad befattning som rabbin vid den Mosaiska församlingen i Stockholm. Han kunde i avgörande situationer ha svårt att fatta beslut. Att han denna gång spontant och omedelbart skickade in sin ansökan betraktade han senare själv som egendomligt, heltvisst som ett gu-

domligt ingripande.⁴³

Hösten 1882 kallas Klein att provpredika för det efter dr Ludvig Levysohn lediga rabbinatet i Stockholm. Han har ej mindre än femton medsökande, namnkunniga rabbiner från i det närmaste alla delar av Mellaneuropa.⁴⁴ Orsaken till mängden av sökande torde väl till en del ha berott på det oroliga tidsläget samt att Sverige var känt som ett land med en sällsport human inställning till sin judiska befolkning, trots att det förhållandevis sent—genom riksdagens beslut 1870—fått sin judeemancipation fullständigt genomförd. Tillämpningen av detta beslut var även anmärkningsvärd: man tog bestämt avstånd från de judefientligheter som alltmer börjat gripa omkring sig ute i Europa.⁴⁵

Sedan 1850-talet firades judisk gudstjänst i landet efter reformerad ritual, enligt tysk förebild. Sannolikt är Klein ej okunnig om detta, ej heller om den judevänlighet som så självklart tycks förefinnas.

Lördagen, den 21 oktober 1882 är Klein i Stockholm och håller sin provpredikan vid sabbatens gudstjänst i synagogan vid Warendorffsgatan. Följande dag sammanträder församlingstyrelsen och beslutar att till församlingen avge en skriftlig hemställan att Klein måtte kallas till dess rabbin, detta fogat till ett skriftligt utlåtande om det fördelaktiga intryck man erhållit, såväl genom hans predikan som hans personlighet.⁴⁶

Den 22 april 1883, den första påskdagen, håller Klein sin inträdespredikan i Stockholms synagoga. Att vara "en lärare i Israel i våra dagar" ser han som sin uppgift, att i sin tro icke ängsligt hänga fast vid bokstaven utan framför allt fatta och fasthålla andan av sin religion.⁴⁷

Klein blir snart en förgrundsgestalt inom svenskt kulturliv; särskilt uppskattad blir han som föreläsare i Religionsvetenskapliga Sällskapet. På anmodan av Pastor Primarius Fredrik August Fehr (1849–1895), tillika hebraist, samt Herman Almqvist (1839–1904), sedermera professor i semitiska språk i Uppsala, föreläser han läsåret 1885/86 vid Uppsala Universitet två gånger i veckan över Talmud för universitetslärare och blivande präster. År 1888 bildades Föreningen för semitiska språk i Uppsala som, förutom att främja semitiska studier, även hade

studiet av judisk litteratur på sitt program. Klein är här från början en flitig föredragshållare, och hans föreläsningar väcker ett utomordentligt stort intresse.⁴⁸ Bland de ivrigt lyssnande förekommer de unga teologerna Söderblom och Fries. — Fries skriver i ett brev till sin blivande hustru den 5 mars 1893:

Rabbinen Dr Klein från Stockholm höll här i Semitiska Föreningen ett föredrag om en judisk gnostiker. På aftonen hade föreningen på Hushållsskolan en kollation för honom. Han utvecklade då sina religionsfilosofiska tankar, hvilka voro af sådan beskaffenhet, att både Söderblom och jag ville störta fram och trycka händerna på den gode, ädle mannen. Men vi afhöllos derifrån på grund af den miserabla tydning sådant erkännande skulle fått ...⁴⁹

För 80-talets kulturradikalism hade Klein ingenting till övers; där stod han på samma linje som många av tidens konservativa. Hans oppositionella inställning gällde särskilt Verdandimännen Hjalmar Öhrwall och Knut Wicksell men även i hög grad Ellen Key, detta på grund av hennes synnerligen fria bearbetning av den franske filosofen Ch. Letourneaus *Moralens utveckling* (*L'évolution de la morale*), som under rubriken *Judarnas moral* var införd i serien "Verdandis småskrifter" nr 35. Här framföres åsikten att Gamla Testamentets moraluppfattning skulle vara likställd med barbarernas utvecklingsskede. I Vetenskapsakademiens hörsal håller Klein 1892 ett föredrag, "Står verkligen bibelns moral på barbarernas utvecklingsskede?", där han med utgångspunkt från de gammaltestamentliga böckerna går i härnad mot författarens åsikter som han anser inte alltid håller stånd inför en vetenskaplig granskning, varvid han också uttrycker sin förvåning över att Verdandis småskrifter, som ju borde ha folkupplysningen som sin angelägenhet, så okritiskt kan införa något så ovederhäftigt som "fröken Keys" bearbetning av denna bok, där författaren av allt att döma även har tendentiösa avsikter. Fröken Keys artikel blir därför vilseledande. Klein påpekar att vill man ha en klar uppfattning av judarnas moral måste man lära känna hela bibeln, både lag och profeter—då först kan man skilja det gudomliga från det

mänskliga.⁵⁰

Halvbildningen, var och hur den än framträdde, var den enda form av kultur som han skoningslöst förföljde. Elegant formulerad korttänkt i väsentliga frågor retade honom ända till intolerans och orättvisa varhelst han stötte på den. När folk med bristande kvalifikationer kom och kritiserade "Gamla testamentets moral" blev han gripen av Elias' ande, och då var han icke god att råka ut för"

skriver Ernst Klein i en minnesskrift över sin far.⁵¹

På 90-talet fanns i Stockholm en teologisk studiecirkel, där Klein och Fries var ivrigt verksamma och som 1906 ombildades till Religionsvetenskapliga Sällskapet. Stundom förekom även den teologiskt intresserade Oscar II i denna krets. Vid de bibelstudier, som ägde rum på Stockholms Slott, var det vanligt att kungen kallade Klein och Fries (1867–1914), som då var komminister i Storkyrkoförsamlingen, till handledare i respektive Gamla och Nya Testamentet.⁵² Ävenledes lät sig majestätet en tid undervisas av Klein i hebreiska.⁵³ Som ett uttryck för kungens personliga uppskattning och vänskap erhöll Klein 1897, med bifall från de teologiska och filosofiska fakulteterna i Uppsala, professors namn, heder och värdighet.⁵⁴

7. Något om Kleins vetenskapliga produktion

Som en följd av den religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897 knöts de vänskapliga banden än fastare mellan Klein, Söderblom och Fries. Året därpå utkom Klein med sitt arbete, *Bidrag till Israels religionshistoria*, där han—som ovan nämnts—som en främsta tes hävdar att Jesus skulle ha framgått ur esséersamfundet:

... Verldens fullkommande genom Guds rike stod i medelpunkten af deras längtan och hopp. Denna krets har eröfrat verlden, ty ur den har *Jesus*, har kristendomen framgått".⁵⁵

Detta var ovanliga och uppseendeväckande ord av en judisk teolog. Klein går i detta hänseende ett steg längre än sin mästare, Abraham Geiger: den profetiska judendomen avslutas ej med Israels profeter—Jesus av Nasaret ingår helt i raden av den judiska profetismens stora förkunnare.

Klein sänder sitt verk till Nathan Söderblom (1866–1931), sedan 1894 legationspräst i Paris. I sitt svarsbrev, daterat Calais den 1 augusti 1898, där Söderblom för tillfället är stationerad som sjömanspräst, heter det:

Vänskapen är ljuf. Ett bevis därpå är din godhet att sända mig dina prästerliga och mänskliga bidrag till Israels religionshistoria. Jag är glad öfver att Sverige är ditt adoptivland. Och din församling borde känna sig stolt öfver en sådan pastor ... de protestantiska prästerna utgöra på sätt och vis en fortsättning af rabbinerna ...

Emellertid synes det som om Söderblom ställer sig en smula avvaktande när det gäller grundtesen i Kleins arbete; visserligen finner han den "djärf"—"storslagen"—den "bländar" honom. Men helt övertygad känner han sig inte: "Förbindelserna [d.v.s. Jesu relation till esséerna] synas mig något spröda". Han tillägger dock: "Jag har icke blott läst din bok med ett ovanligt intresse utan äfven lärt mycket däri ...".⁵⁶

Också i vänskapen mellan Fries och Klein fanns denna skiljaktiga mening i uppfattningen om Jesu person. Fries skriver:

... Det hörde till Kleins älsklingsmeningar, att Jesus varit en medlem af esséerorden, och han sökte med uppbyggande af sitt rika vetande och sin kombinationsförmåga upprätthålla denna sats. I denna punkt, liksom i åtskilliga andra, voro vi af alldeles olika mening ... Han visste också väl af denna olikhet i vetenskaplig åskådning. Men aldrig ett ord af dispyt har någonsin gått över våra läppar om den saken. Vi behöllo våra meningar under den största respekt för hvarandras uppfattning ...⁵⁷

I *Fader Vår*, en liten skrift som utkom 1905, med underrubriken "ett bidrag till kännedomen om urkristendomen" och tillägnad vännen Fries, skriver Klein inledningsvis: "... Den,

som därför vetenskapligt vill förstå kristendomens historiska ursprung, dess väsen och utveckling, må i första rummet fördjupa sig i dess judiska grundval ...". Denna skrift avsåg att bemöta ett angrepp av, vad författaren kallade "den ariska visdomen", en företeelse som särskilt i Tyskland med H.S. Chamberlain, en engelskfödd kulturskribent, sökte fränkänna allt judiskt inflytande på urkristendomen, så att exempelvis Jesus vore av indogermanskt ursprung. Kärnan i Kleins framställning utgöres sålunda av en bevisföring—med stöd av gammal- och nytestamentliga samt talmudiska vittnesbörd—som går ut på att den kristna gudstjänstens Fader Vår helt och hållet skulle vara sprungen ur judisk mark—inte minst satsbyggnaden röjer en judisk källa. Denna skrift torde än i dag väcka även intressanta frågor rörande urkristendomens tankevärld, så t.ex. dess uppfattning om Den Helige Ande och samstämmigheten med temat i den judiska Kadischbönen.⁵⁸

Som en uppföljning av föreläsningen om esséerna och urkristendomen utkom år 1902 *Schem ha-mephorasch* (*Det förborgade gudsnamnet*). Detta arbete tillägnades "Hans Majestät Konung Oscar II, den upplyste tänkaren". Författaren uppehåller sig ännu en gång vid esseismen och dess förhållande till urkristendomen och Jesus. Han finner att det på Jesu tid bland judarna, och då esséerna, skulle ha existerat ett hemligt gudsnamn, *Ani wehu*, som betecknade det innerliga förhållandet mellan Gud och Israel, men så heligt att det endast fick uttalas vid offentlig andakt på en bestämd tid och då blott av särskilt därtill kallade (s. 41). Författaren menar att Jesus varit i besittning av detta förborgade gudsnamn och i Joh. 10:30 med sitt yttrande: "Jag och Fadern äro ett", enligt Lev. 24:16, hade smädat det heliga gudsnamnet, sålunda gjort sig skyldig till hädelse, en synd som medförde dödsstraff (s. 56). För att ytterligare styrka sin hypotes att Jesus var i besittning av det förborgade gudsnamnet framför Klein, med hänvisning till en traktat ur Talmud (Kidduschin 71a), att namnet fick meddelas blott den som uppnått en mogen levnadsålder. Denna omständighet, menar Klein, skulle förklara, varför Jesus uppträdde som förkunnare först i sitt trettionde år (s. 53).

Kleins mest omfattande arbete, en volym på närmare 350 sidor, är *Den första kristna katekesen* med underrubriken "dess religionshistoriska förutsättningar" som utkom 1908. På tyska utgavs den i Berlin 1909 under titeln *Der älteste christliche Katechismus und die jüdische Propaganda-Literatur* och den tillägnades den personlige vännen, den kände kyrkohistorikern Adolf von Harnack (1851–1930). Med rubriceringen på sitt arbete åsyftar författaren en till sitt ursprung judisk traktat, rörande religion och moral, som ingår i början av den fornkristna skriften "De tolv apostlarnas lära" (Didache) från omkring år 160, vilken upptäcktes och publicerades av metropoliten Bryennios i Konstantinopel år 1883. I Didaches moralschema om de två vägarna, livets och dödens, ser Klein rester av en grundtyp, en katekes, vilken mer eller mindre troget användes i såväl den judiska som den hellenistiska propagandalitteraturen som i den tidiga kristna predikan. Medelst befintliga fragment av denna "katekes" söker Klein här rekonstruera det religionshistoriska sammanhanget, varvid han påpekar att det finns anledning att förmoda att denna skrift tillkommit i en tid då de kristna ännu firade sabbatsafton på fredagskvällen. Inte oväntat väckte detta arbete uppmärksamhet även i utländska tidskrifter, exempelvis *Deutsche Literaturzeitung* och *Revue des Études Juives*. Här i landet skrev signaturen B-t i en av huvudstadens tidningar:

... Boken är af stor betydelse, ja rent af nödvändig för hvarje teolog, för hvarje bildad, som hyser intresse för kristendomens lära och ursprung ... den bästa kommentaren till Nya Testamentet ha vi i den rabbiniska litteraturen. Det veta måhända de bäst, som hade tillfälle att för omkring tjuugu år sedan åhöra professor Kleins föreläsningar vid Uppsala universitet ...⁵⁹

Kleins namn som nytestamentlig forskare kom att ytterligare befästas genom hans lilla men mycket betydelsefulla skrift *Är Jesus en historisk personlighet?* som utkom i Stockholm 1910 och i tysk version i Tübingen samma år. Dessförinnan, våren 1910, hade Klein hållit ett föredrag med samma rubricering, detta med anledning av att några vetenskapsmän i Eng-

land och Amerika, men framför allt i Tyskland, ställde sig tvivlande till Jesu historicitet och menade att Jesus endast vore "ett tankeväsen", "en drömd enhet av hedniskt och judiskt ursprung". Frågan var inte ny; inom den evangelisk-kritiska bibelforskningen hade tid efter annan sådana teorier framlagts, där hela den evangeliska historietraditionens äkt-het ifrågasattes och följaktligen Jesu person betraktades som en mer eller mindre mytisk gestalt. Med denna fråga som centralproblem uppstod den s.k. "mytologiska skolan", vars främste företrädare vid denna tid var filosofiprofessorn i Karlsruhe, Arthur Drews, som med sitt 1909 utgivna arbete, *Die Christus-mythe*, åter gjorde frågan högaktuell.⁶⁰

Kleins inlägg i denna diskussion kom att främst riktas mot Drews' arbete. I Uppsala, där sal X på universitetet—en i och för sig mycket rymlig sal—hade reserverats för hans framträdande, blev publiktillströmningen sådan att i stället universitetets aula fick upplåtas. Auditoriet torde mer än väl ha insett det unika i situationen.

Med utgångspunkt från den rabbiniska litteraturen tar föredragshållaren till orda. Han belyser därefter evangeliernas Jesusbild i förhållande till den samtida judendomen. Medest en serie exempel visar han hur en mängd smådrag i den evangeliska berättelsen, genom sitt nära samband med judisk sed och uppfattning, utesluter varje tanke på att dessa berättelser skulle vara uppdiiktade. Han avslutar sitt anförande sålunda:

... Mitt resultat, till hvilket jag ej först i dag har kommit, utan som framträdt af ett mer än tre decenniernas ihärdigt sysslande med den nytestamentliga historien, kan jag sammanfatta på följande sätt: Mera klar och koncis, bärande prägeln af en personlighet, har ingen lära från forntiden traderats åt oss än Jesu lära. Vi se och höra en konkret, bestämd, för våra ögon stående personlighet som bär sin tids drag och blott kan förklaras genom tidsförhållanden och omgifningen. Förgäfvos skall man annorstädes söka efter den etiska monoteismen, såsom Jesus predikat den i profeternas anda och i öfverensstämmelse med dem. Förgäfvos skall man annorstädes söka

den judiska tankevärld, i hvilken Jesus röde sig. Således hvilar på säker historisk grund det faktum som ingen filosofi någonsin kan rubba: *Jesus är en historisk personlighet.*⁶¹

Kleins anförande, som alltså utgavs i tryck, väckte ett enormt uppseende, såväl inom landet som ute på kontinenten. Hans arbete recenserades och kommenterades i närmare ett 40-tal utländska tidskrifter, främst de tyskspråkiga, men även engelska och franska.⁶² Meningarna om Kleins uttalande i denna fråga gick starkt isär. I *Theologische Literaturzeitung*, nr 21/1911, ställde sig den unge nytestamentlige forskaren Martin Dibelius kritisk till Kleins ståndpunkt och menade att denne helt hade givit en synagogalt stilisetad bild av Jesus, något som endast kunde äga sitt intresse i avseende på hur en judisk lärd uppfattade Nya Testamentet. Den likaledes evangeliske teologen Oskar von Gebhardt var emellertid av motsatt uppfattning och i sin anmälan av Kleins arbete i *Pastoralblätter* för maj 1911 uttrycker han den åsikten att de kristna teologerna har all anledning att vara tacksamma öfver att ett sådant arbete som Kleins kommit till stånd. För den stora allmänheten var det något nytt att en judisk lärd, en rabbin, så reservationslöst ställde sig positiv till frågan om Jesu historicitet. Signaturen E.E. i Sydsvenska Dagbladet, Erling Eidem, då docent i Nya Testamentets exegetik vid Lunds universitet, skriver: "... Är det inte underligt, detta, att en jude måste uppträda till försvar för Jesus mot de—'kristna'..."⁶³

Kleins vetenskapliga arbeten är dock ej så många till antalet som man kunde förmoda. Det var hellre i det vetenskapliga samtalet öfver judisk religion och judisk-kristna problem för en liten men djupt intresserad lekmannakrets han verkade, eller som föreläsare och förkunnare i sin församling. Ernst Klein omnämner också detta förhållande i sin minnesskrift:

... Skrivandet låg på något sätt illa till för honom. Han var framför allt en det personliga tankeutbytets mästare—i detta hänseende som så mycket annat en äkta lärjunge till profeter och tannaiter ...⁶⁴

8. Föreläsningsresor, predikoverksamhet

Som föreläsare valde Klein gärna ämnen av mer populärvetenskaplig art. Sålunda kan noteras att han i februari 1900, i Vetenskapsakademiens hörsal, talar om Gamla Testamentet som läroämne, i april 1903 på Arbetarinstitutet om Israels profeter "inför ett talrikt auditorium". Också i landsorten lyssnar man, när Klein på Arbetarföreningens lokaler i Falun talar över ämnet "Kvinnans ställning i Israel", och finner hans föreläsning "mer än vanligt intressant". I november/december 1904 är Klein gästföreläsare i Berlin, nu på akademisk nivå, med ämnen som "Hosea" och "Die jüdischen Quellen zum Vater-Unser-Gebet". Synagogan i Helsingfors vid Malmgatan 26 invigs den 2 och 3 april 1910. I samband härmed talar Klein till den judiska ungdomen om profeten Jeremias och till de vuxna om "Nödvändigheten af Gamla Testamentet för ungdomens religiösa uppfostran". Vid själva invigningshögtidligheten väljer han att predika över Ps 118:17-20; ämnet är "kärlek och rättfärdighet". Några citat ur denna predikan:

... Mänskligheten behöfver Israel. Genom detta folk fick mänskligheten en skatt af ovärderlig betydelse. Israels profeter, Israels heliga sångare förkunna den universalistiska guden, hvars attributer äro kärlek och rättvisa ... Varen sålunda trogne, Israeliter, och I skolen blifva goda människor, samvetsgranna medborgare och pålitliga undersåtar och med ert hjärtas alla fiber skolen I tillhöra det finska fäderneslandet och vara redo att med glädje frambära på dess altare hvarje offer, som det fordrar af er ... Och om detta till Guds ära byggda hus skall det heta: "Detta är Herrens port, de rättfärdiga skola gå in genom den".⁶⁵

I maj 1910 har hundra år förflutit sedan Abraham Geigers födelse. Minneshögtiden firas i dennes födelsestad, Frankfurt am Main, anordnad av Der Freisinnige Verein für Jüdisches Gemeindeleben. På podiet i festsalen finns Geigers porträtt, omgivet av palm- och lagerträd. Klein, "als persönlicher Schüler und Freund Geigers", håller högtidstalet och påminner om Geigers betydelse för judendomen som dess re-

formator och förnyare, att samtiden ännu kan lära av sin store mästare och de riktmärken—kärlek och sanning—som ledde hans gärning. Med anledning av hundraårsminnet har Ludwig Geiger utgivit en biografi över fadern, *Abraham Geiger, Leben und Lebenswerk*, där några av Geigers lärjungar medarbetar. Klein bidrar här med en djupt inträngande studie över lärarens "Praktische Theologie".⁶⁶

Året 1910 bär även på andra tilldragelser av remarkabel art. Den 1-5 augusti äger den 18:e världsfredskongressen rum i Stockholm, och i synagogan håller Klein ett inledningsanförande om Israels profeter som världsfredens första förkunnare. Att han här även har åhörare utanför synagogans krets framgår av att föredraget hålls på tyska samt inte minst av att innehållet i hans framförande utformar sig i den universalistiska anda, som visserligen tillhör hans egen teologi, men i lika hög grad skulle kunna omfattas av en vidare församling, oberoende av konfession. Sålunda utgår han från profeternas lära, att ett sant gudsförhållande angår hela mänskligheten, varje folk, varje nation, ty ett enda bud gäller: "Älska din nästa som dig själv"—med det hebreiska tillägget—"ty han är din like". Emellertid, vad som alltid står hindrande i vägen för uppfyllandet av detta bud är människans outrotliga själviskhet som dock kan övervinnas i medvetandet om att vi alla tillhör Gud och är hans barn. Då måste ljuset segra över mörkret, det goda över det onda. Profeterna, kärleksbudets sanna förkunnare, har i den andan, med sin lära om Messias och ett kommande fridsrike på jorden, givit mänskligheten hopp om en ny världsordning. Den som sätter sin lit och tro till deras ord kan med all rätt bedja: "tillkomme Ditt rike". Och då går profeten Jesajas ord i uppfyllelse: "... Folk skall icke lyfta svärd mot folk och icke mer lära sig krig".⁶⁷

9. Religionsläraren och själasörjaren

Klein blev med tiden en hänförd svensk patriot. Han predikade på svenska och var i hög grad förtrogen även med de svenska bibelöversättningarna. Som religionslärare sökte han göra sina elever hemmastadda i sin bibel, d.v.s.

i Gamla Testamentet på svenska, genom att utarbeta en lärobok, *Israels historia, berättad för ungdomen*, utgiven 1904. Jämte lördagens sabbatsgudstjänst införde han även söndagspredikningar i synagogan och fick därigenom snart åhörare också bland utomstående. Hans starkt personliga förkunnelse, som ju gärna anknöt till aktuella och många gånger profana ämnen, engagerade förvisso men hade omisskännligt ett syftemål: att visa världen, omvärlden, något av judendomens innersta väsen, att ge en insikt i de nära relationerna mellan judiskt och kristet. I synagogan högtidhålls också fosterländska märkesdagar, så t.ex. firandet av Gustaf II Adolfs 300-åriga minne den 8 december 1894. När samtliga kyrkor i Stockholm med gudstjänster firar det nya seklets ingång håller Klein söndagen den 31 december 1899 i den till trängsel fyllda synagogan en predikan, vars ämne är det gångna seklets framåtskridande för judendomens del men även för mänsklighetens i övrigt. Efter predikan följer bön, då predikanten nedkallar den Högstes välsignelse över "det gamla fria Sverige med dess lyckliga institutioner" samt över "den fredsälle furste som leder landets öden och som har till valspråk "Brödrafolkens väl".⁶⁸

Klein kom alltmera att lida av en sviktande hälsa; ungdomens umbäranden torde i detta avseende ha givit honom men för livet, och de senare åren av sin levnad vistades han tidvis vid olika kurorter. År 1908 flyttade han med församlingens medgivande från stadsvåningen med sin familj ut till Djursholm, något som han under flera år önskat att få göra men av hänsyn till de ortodoxa i församlingen avstått ifrån. Dessa menade nämligen att församlingens rabbin ej borde ha sin bostad så långt borta från synagogan att han, som sabbatsbudet föreskriver, inte kunde nå gudshuset till fots.⁶⁹

Klein hade under en längre tid haft sin bostad vid Warendorffsgatan 3, alltså i församlingens hus. Hans lärjunge i religionsskolan, Ragnar Josephson (1891-1966), sedermera professor i konsthistoria och chef för Dramaten, tecknar i sina memoarer, i kapitlet "Den vise på Warendorffgatan", ett ypperligt porträtt av sin lärare:

... Redan hans namn satte vår fantasi i

rörelse och vi läste det "Gott liebt klein". Det kunde tydas: Gud som haver barnen kär. Men än hellre kunde det tydas enkelt och direkt: Gud älskar Klein. Vi tyckte, att Vår Herre hade alla skäl därtill med tanke på det sprudlande liv i tanke och blick, ja, den friskhet och den humor, med vilket Guds ord förkunnades ...⁷⁰

I religionsskolan undervisades även flickor, efter protestantiskt mönster benämnda "konfirmander". Bland dem fanns Valerie Öberg, konfirmand 1907, vars föräldrar, Adolf och Emma Lion, hörde till Kleins och hans hustrus närmaste vänner. I en minnesskrift över sin konfirmandslärare skriver hon den 4 februari 1979:

... Näst mina föräldrar har nog ingen haft ett så stort inflytande på mig som professor Klein. Ingen har som han betytt så mycket för min inställning till många frågor, som mött mig på min långa levnads väg. Han betydde också mycket för många andra unga människor. ... Hans lektioner var stimulerande för eleverna; vi fick ställa frågor och han svarade, annars brukar det ju vara tvärtom ... Vi som ännu inte var giftasvuxna, vi fortsatte våra lektioner för vår älskade rabbin. Han visade oss vägen, fast vi kanske inte alltid förstod hur slingrig en livsväg kan bli ... Och år efter år satt vi i synagogan på ungdomsgudstjänster och på helgdagarna, lyssnande till professor Kleins ord, hans sköna predikningar. Oförgätlig var han, oförgätlig är han i sanning.

10. Vänskapsband

S.A. Fries utnämns 1907 till kyrkoherde i den nybildade Oskars församling. Klein bor vid denna tid på Nybrogatan, och de bägge vännerna umgås flitigt, även per telefon, ty det heter i ett brev från Fries till Klein:

... Hur ofta har det ej passerat att vi båda kommit, hvar och en till sin telefon, för att telefonera till hvarandra i samma ögonblick! En märkvärdig själarnas sympati!

En bevarad brevväxling vittnar om den personliga vänskap som förenade dem—men ej så ofta, som kunde förmodas, diskuteras här teologiska problem. Så mycket mer ges en okonventionell inblick i den samtida stockholmska kulturvärlden och en något bistrare, vad gäller den uppsaliensiska. Sommaren 1904 vistades Fries på västkustbadorten Mollösund, där Klein tydligen även planerade att tillbringa en tid. Fries skriver:

... Kyrka och präst finns här ock, ifall Du åstundar höra en schartauansk predikan. Hofpredikanten Heüman är för resten född här, så Du kan vara viss om att Du kommer till renlärighetens urkälla. På min värda hylla tronar också Schartaus predikningar. Det oaktadt har jag redan sett att folk äro lika syndiga här som öfverallt annars på jorden ...⁷²

Samma år i oktober besöker Fries Leiden, varifrån han skriver till Klein:

... Det har här varit ett särskilt nöje för mig att för Leiden-professorerna få beskrifva min lärde vän, rabbinen i Stockholm, öfver hvars egendomliga ställning de synas helt öfverraskade—dessa herrar, som dock genom sina egna "underligheter" slå den teologiska världen med häpnad och skräck! Ja, därom skall det bli roligt att berätta ett och annat, när vi träffas ...⁷³

Till Kleins födelsedag, februari 1909, skriver Fries:

... Då Du flyttade ut till Djursholm, uttalade jag min farhåga, att det skulle blifva klennt bestäldt med våra personliga sammanträffanden. För mig betyder detta en stor förlust, men då jag ju vet att Du skattar Dig lycklig att sitta därute, så vill jag ej af egoistiska skäl önska, att Du skall tröttna på Djursholm och komma hit igen ... med dessa rader, i hvilka jag innesluter en hjärtlig omfamning och en bön, att den gode Guden måtte välsigna Dig och Ditt hus och att Du ännu många år måtte lefva och verka bland oss alla ...⁷⁴

Medan Klen och Fries umgicks nästan dagligen, växlades mellan Klein och Söderblom åren 1897–1914 sporadiska brev, först kring den religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897, men de senare åren merendels som snabba tankeutbyten på "brefkort" eller ett vykort; man kan förmoda—liksom när det gäller Fries—att telefonen många gånger fick ersätta det skrivna ordet. Otvivelaktigt fanns mellan dessa två en själarnas frändskap, i fromhet och vetenskapssyn, bägge engagerades så starkt i tidens frågor; inte minst torde intresset för ekumeniken har stått i förgrunden för deras vänskap. Från Paris skriver Söderblom till Klein den 7 maj 1899:

... Dina ord äro mig så dyrbara. Af hjärtat skulle jag önska att få på närmare håll njuta af den andens enhet, som trots olikheter i konfession, råder mellan Dig och några unga embetsbröder till Dig i vår kyrka. Hvarje gång kyrkan har vunnit nytt förråd af tro och kraft, har hon hemtat den i sitt israelitiska ursprung ...

11. Klein och sionismen

Ännu några år av aktivitet förunnas Klein. Det är nu han gör sitt uppmärksammade inlägg i debatten kring Jesu historicitet, nu han påbörjar sitt arbete, *Studien über Paulus*, som tyvärr aldrig hann fullföljas. Det finns dock orosmoln. Troligen har han sedan länge anat dem men inte funnit anledning att se dem som ett hot. Emellertid. Med flyktande judar från Östeuropa har sedan sekelskiftet små grupper av sionister fått fotfäste i landet, dock till en början endast lokalt i de sydligare landsdelarna. Men 1910 bildas "Stockholms Zionistförening", i akt och mening att väcka den svenska judenheten till en ny judiskhet, detta inte minst för att man anser att Sverige är det mest assimilerade landet i Västeuropa. I synnerhet påtalas Kleins positiva attityd till den kristna läran, som uppfattas som ett "närmande", varför han som rabbin vore direkt olämplig för sitt ämbete. Med Klein bräckliga hälsa som hoppfullt riktmärke gör man i hans församling sonderingar kring den rabbiniska successionen för att

söka förhindra att en rabbin av Kleins anda utses vi ett kommande val. Det synes emellertid som om Klein haft församlingen på sin sida; uppenbarligen har man här riksdagen 1870 i gott minne, då de svenska judarna fick status av fullgoda medborgare: till en judestat, ett Palestina, står knappast deras längtan. I den tidningspolemik som uppstår kan särskilt noteras Kleins inlägga den 7 januari 1913 i Dagens Nyheter under rubriken, "Hvarför de svenska judarna ej äro zionister", där han, med hänvisning till sin predikoverksamhet, inte annat kan förkunna än att sionismen är ojudisk i den bemärkelsen att den står främmande för profeter- nas lära och sålunda utövar en destruktiv verkan på det innersta av judendomens väsen.⁷⁵

På nyåret 1913 försämras Kleins hälsotillstånd märkbart. Sannolika skäl talar för att de sionistiska angreppen, som ju i hög grad gällde hans person, medverkade härtill. För att mildra hans arbetsbördan beslutar församlingsstyrelsen att anställa ännu en rabbin; man beslutar att kalla Marcus Ehrenpreis (1869–1951), överrabbin i Sofia i Bulgarien. Det är på Kleins eget initiativ Ehrenpreis kallas, ty Klein är imponerad av dennes 1895 utgivna avhandling, *Emanationslehre der Kabbala des 13. Jahrhunderts* och vill gärna se honom som sin medarbetare och efterträdare. Det uppenbara förtroende Klein sålunda visar Ehrenpreis kan synas inkonsekvent, ty förvisso är han medveten om Ehrenpreis' verksamhet som sionist. Men med kännedom om dennes kultursträvanden och strikt religionsvetenskapliga forskning hyser Klein av allt att döma den förhoppningen att de sionistiska stridigheterna genom Ehrenpreis' närvaro skulle kunna biläggas eller kanske påverkas i en mera intellektualistisk inriktning. Ehrenpreis har givit en livfull beskrivning av de båda rabbinernas första och enda möte, som ägde rum i februari 1914 i Djurs- holm:

... Klein var i bästa mening det som man kallar une *connaissaince à faire*. Med sitt frodiga, rödblonda skägg, sina livaktiga, lysande ögon och sin kraftfulla kroppsbyggnad var den sextiotreårige rabbinen, trots den svåra sjukdom som kort därefter ändade hans liv, en imponerande gestalt. Hans tanke var klar och hans intellekt i sin

fulla kraft ... Jag lämnade Gottlieb Klein med en känsla av att ha mött en man av andlig resning, en man med en brinnande själ, vars liv uppfylldes av hänförelse för en sak, som var honom helig, åt vilken han ägnat hela sin kraft. Han hade rätt: hans tid var inte min tid och vi sjöng icke samma sång, men det äkta och stora inbjuder alltid till vördnad ...⁷⁶

12. De sista åren

I september 1913 kommer Ignaz Goldziher (1850–1921), professor i semitisk filologi vid universitetet i Budapest och en eminent kännare av den klassiska arabiska litteraturen, till Stockholm och Uppsala för att gästföreläsa. Klein och Goldziher är vänner sedan ungdomsåren; troligen studerade de samtidigt semitica vid universitetet i Berlin, och återseendet blir därför hjärtligt. Efter Goldzihers föreläsning i Religionsvetenskapliga Sällskapet är Sällskapets ledamöter med sin hedersgäst inbjudna till supé hos Fries, som är Sällskapets ordförande—"woran Papa und ich teilnahmen, Zum letzten Male in Gesellschaft", har Kleins hustru noterat i den efterlämnade samlingen med tidningsurklipp.

Försoningsdagen, som infaller strax därefter, predikar Klein för sista gången i sin synagoga. Goldziher är närvarande, och efter gudstjänsten omfamnar de de bägge vännerna varandra med den värme som ett avsked för alltid kunde inbegripa. Detta blir också Kleins sista verksamma dag. Snart därpå tvingar hans ohälsa honom till tjänstledighet; han tillbringar nu all sin tid i hemmet i Djursholm.⁷⁷

Den 6 april 1914 avlider Klein till följd av en hjärnblödning. Huvudstads tidningarna och även åtskilliga tidningar i landsorten tecknar hans livsgärning i erkännamma ordalag. Den nära vännen Torgny Segerstedt (1876–1945), professor i allmän religionshistoria vid Stockholms Högskola och sedermera verksam som chefredaktör i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, skriver den 7 april i Dagens Nyheter:

... Professor Kleins insats i vår svenska odling begränsar sig emellertid icke till den

vetenskapliga forskningen. Han har också påverkat den religiösa och etiska uppfattningen i ganska vida kretsar av vårt folk. Hans kärlek till forskningen var icke av den art som söker hägna sig ett fridlyst område så långt bort från det levande livet som möjligt. Hans forskningsintresse stod tvärtom i det innerligaste samband med hans gärning som sitt folks själasörjare och präst ...

I Svenska Dagbladet 7 april tecknar Fries minnesrunan över den bortgångne, där det bland annat heter:

... Det är icke endast härvarande judiska församling som drabbats af en stor, hart när oersättlig förlust ... Den judiska nationaliteten förlorade med honom en af sina ädlaste söner i våra dagar, den religionshistoriska forskningen en i sitt fack lika grundlärdd som originell ande, den talrika vänkretsen bland kristna och israeliter i in- och utlandet en sällsynt nobel och varmhjärtad personlighet, som om sig i sanning kunde betyga: Jag är en människa och anser att intet mänskligt bör vara mig främmande ...

Nathan Söderblom, som vid denna tid, förutom sin professur i Uppsala, uppehöll en professur i Leipzig, skriver från Eisenach den 18 april i ett kondoleansbrev till Kleins hustru:

En svensk tidning, som jag fann på tåget, underrättade mig om att den afhällne, älskade och kärleksvärde vännen, af hvilken jag fått och lärt så mycket, redan lemnat det jordiska. Vår jord har därigenom blifvit en varm och ovärderlig själ fattigare. Han nådde icke patriarkernas ålder. Men han tillhörde profeternas linje ... Vår bekantskap daterar sig från hans föreläsningar i Talmud i Uppsala på 80-talet. Lifligt minns jag en enkel supé på dåvarande hushållsskolan vid torget, då han för första gången öppnade för oss sitt hjärta ifråga om Israels profetism och dess fulländning i evangeliet. Sedan dess har jag med honom känt en själsförvantskap som icke var mindre innerlig för att den icke var trosförvantskap. Klein lärde mig att skarpare se

den äkta judendomens ädla art och därigenom också den äkta kristendomen i dess karakteristiska olikhet. Det låg något uppfordrande och stärkande i att vandra hvar och en sin väg i sitt kall i förtröstan på Guds vishet och makt, som en gång skall böja stigarne samman. — Afsikten att få höra honom i Uppsala i höst öfver Paulus är nu till intet. Ingen nu lefvande egde Kleins förutsättningar att belysa Pauli förhållande till judendomen. Han åtnjöt, så vidt jag funnit, äfven i judiska lärda kretsar ett anseende, som ingen annan på samma sätt, i det han hvarken tillhörde rationalisterna eller de rituella. Jag skattar Sverige lyckligt, som fick ega honom och mig än lyckligare, som fick vara hans vän ...⁷⁸

Kleins jordfästning ägde rum i Stockholms synagoga den 9 april och förrättades av hans ämbetsbroder i Göteborg, dr. Koch, i närvaro av en talrik skara judiska och kristna vänner. Vid graven på den judiska begravningsplatsen ute vid Haga Norra höll Fries minnestalet över den bortgångne. Den kristne prästens ord till den judiske rabbinens minne, på svenska och habreiska, grep de närvarande djupt.⁷⁹ Fries avslutade sitt mycket personligt utformade tal med orden:

... Nu är denna själ af eld och af tankar borta ifrån oss. Till sin församling i Stockholm kom han vid påsken för 31 år sedan, från Eder och oss alla har han gått vid samma heliga fest och lemnat efter sig i våra tacksamma hjärtan den strimma af ljus, som Guds sändebud lemna efter sig åt medvandrarne till evigheten ... ”De förståndige skola lysa såsom himmelens sken, och de som hafva undervisat många till rättfärdighet, såsom stjärnor i evigheters evighet”.⁸⁰ (Daniel 12:3)

NOTER

1. Jfr KLEIN 1893b.
2. Jfr KLEIN 1898a. Föredraget hölls på tyska; översättningen till svenska är verkställd av tidningsmannen dr Axel Åkerberg (1833–1901), flitig översättare av främst religionsfilosofisk litteratur. – EDSMAN 1970.
3. Fries skriver från Paris den 9 sept. 1900: "... Inom den femte sektionen, dit undertecknad hörde, väckte prof. Kleins från Stockholm föredrag ett alldeles särskilt intresse och uppmärksammades mycket ..." (Religionshistoriska kongressen i Paris, 3–8 sept. 1900, Bref till Aftonbladet). Tidningsurklipp, daterat 13 sept. 1900 i klippbok (K), Kleinska familjearkivet (K:A), UUB. Signaturen N.S. (Nathan Söderblom) skriver i Nya Dagligt Allehanda 22 sept. 1900 under rubriken "Från Paris' andliga horisont. Återblick på den religionshistoriska kongressen": "... Den nyss nämnde lärde rabbinens från Stockholm långa föredrag om essenismens inflytande på kristendomen åhördes inom den kristna sektionen med stor uppmärksamhet och föranledde en rätt utförlig diskussion, hvori Albert Réville, de Faye, Philippe Berger, S.A. Fries, Oppert, Massebieau m.fl. yttrade sig. Hvad namnet på professor Kleins föredrag angår, ställde sig desse talare skeptiske gentemot den specifikt esseniska karakteren af den innerligare, högre judiska fromhet, hvars betydelse för kristendomen professor Klein ville uppvisa. Men mer än en talare betydade icke blott sin beundran för rabbinens sällsynta talmudiska lärdom, utan äfven sitt intresse för de bidrag han ville lemna till förståelse af företeelser i urkristendomen ...". (K).
4. KLEIN 1908, 11.
5. *Ibid.*, s. 13, 14.
6. Olika uppgifter finns om födelseåret. Bland Kleins efterlämnade papper i K:A kan man i ett ungerskt pass, utfärdat 13 april 1877, finna Kleins ålder uppgiven till "29 éves", alltså 29 år, medan Klein av de preussiska myndigheterna uppges vara född den 10 juni 1851. Själv ansåg han dock sitt födelsedatum vara den 18 februari 1852.
7. Uppgifterna om Kleins tidiga barndom och uppväxtmiljö härrör sig i huvudsak från dennes bägge söner, Ernst (1887–1937), intendent vid Nordiska Muséet, samt Oskar (1894–1977), professor i teoretisk fysik vid Stockholms universitet. Beträffande Ernst Klein ligger hans arbete, *Genom sju riken*, Stockholm 1933, en reseskildring med besök i faderns slovakiska födelsestad, till grund för uppfattningen om själva barndomsmiljön (s. 88, 94f); därtill kommer hans uppsats: "Gottlieb

Klein", i *Judisk Tidskrift* 1933, nytryck och omarbetning med brodern Oskar som medskribent, "Till 100-årsminnet av Gottlieb Kleins födelse", i *Församlingsblad för Mosaiska församlingen i Stockholm* 1952/1. – Beträffande Oskar Klein har hans muntliga meddelanden, som direkt härrör sig från faderns egna hägkomster, varit av ovärderlig betydelse för denna framställning.

Nämnas bör även *Festspiel zum 50:en Geburtstag*, en serie tablåer som informellt och mycket personligt skildrar Kleins levnadslöpp, författade 1902 av Toni Klein (1857–1940), Gottlieb Kleins hustru. I samma genre går också Verser till födelsedagen 1899 av den då 12-årige sonen Ernst. K:A.

8. Se *Jüdisches Lexikon* 1928, samt *Encyclopaedia Judaica* 1930.

En förträfflig skildring av det judiska livet i Eisenstadt, så som det bibehållits under århundraden, ger dr Alfred Fürst i *Sitten und Gebräuche einer Judengasse*, Wien 1908. Vid ett besök i Eisenstadt, sept. 1976, kunde jag konstatera att "Judengasse" ännu existerade, intakt, men öde—de sista judarna fördrevs därifrån 1938—synagogan igenbomrad, använd som något slags upp-lag. Även begravningsplatsen kunde beses, inhägnad och låst, bevuxen med högt gräs, där dock åldriga gravstenar med hebreiska inskrifter skymtade. Numera har emellertid staden tillvaratagit sina judiska minnen och inrättat ett judiskt museum därstädes.

9. O Kl. juni 1969.

10. Se SCHUBERT 1955, 199. Enligt en förordning av kejsar Franz I av Österrike (1768–1835) måste en rabbin, för att få utöva sitt ämbete, även ha akademisk bildning.

11. Se EHRENPREIS 1946, 286. Jfr Ernst Kleins ord om sin far: "... Den västerländska bildningens elementära frukter sitta icke så högt för den, som lärt sig klättra i Talmuds klippor ..." (1933).

12. I ett betyg, undertecknad av Lehmann, och daterat Mainz 16 april 1871, kan vidare erfaras att Klein "hat sich ausserdem gründliche Kenntnisse in den classischen und moderner Sprachen sowie in den Realien erworben". Bs 3 UUB.

13. Bl.a. uppsöker Klein Hildesheimer som sedan 1869 är ledare för en församling av traditionstrognas i Berlin. Denne skriver nu, 16 april 1871, ut betyget från Kleins studierår i Eisenstadt (sic!) med, som kan förmodas, förhoppningar om sin forne elevs framtid som rabbin i den nyortodoxa anda han skolats i. Bs 3–4.

14. Sommarterminen 1871, Bs 7, 10.

15. Anmeldungs-Buch, Drittes Semester, Bs. (Heidelberg).

16. O Kl. juni 1969.

17. Grundandet av det judisk-teologiska seminariet i Breslau, vars egentliga benämning var "Jüdisch-Theologisches Seminar Fränckelscher Stiftung", hade möjliggjorts genom en av de donationer den mycket förmögne Jonas Fränckel, kommerseråd och medlem av presidiet i Breslau judiska församling, tillika personlig vän med Abraham Geiger, upprättade för församlingsnyttiga ändamål före sin död 1846; se GRAUPE 1969, 194. – Även i London, Wien och New York grundades dylika högre judiska läroanstalter med seminariet i Breslau som förebild: Jews' College i London 1856, Jüdisch-Theologische Lehranstalt i Wien 1893, Landesrabbinerschule i Budapest 1877, Jewish-Theological Seminary i New York 1886. År 1883, när en våg av antisemitism svepte fram över Tyskland, måste Hochschule i Berlin ändra sitt namn till Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums, då den preussiska regeringen ej ville tillerkänna ett judiskt-vetenskapligt institut namn och karaktär av högskola. Först 1923 fick Hochschule återta sitt namn men tvingades 1934 av nationalsocialisterna att åter ändra det till Lehranstalt. 1942 upphörde alla judiskt-vetenskapliga institutioner i Tyskland att finnas till. Redan 1938 stängdes läroanstalten i Breslau, liksom det av Hildesheimer år 1873 grundade Rabbinerseminar für das orthodoxe Judentum i Berlin. *Ibid.*, 200.

18. O Kl. juni 1969.

19. TÄNZER 1914; K.

20. Anmeldungs-Buch, Erstes Semester, Bs. 17, 25. (Berlin). Det kan synas ambitiöst i överkant att bedriva akademiska studier vid tvenne läroanstalter samtidigt. Emellertid torde det efter emancipationens införande ha hört till vanligheten att blivande rabbiner helst skulle meritiera sig för sitt ämbete med en doktorsgrad, för att—speciellt inom den tyska reformjudendomen—bli förtrogna med västeuropeisk bildningstradition; jfr GRAUPE 1969, 202.

21. Du Bois-Reymond anslöt sig som naturfilosof oförbehållsamt till Darwin, men hävdade samtidigt att den naturvetenskapliga forskningen aldrig kan utröna materiens och medvetandets gåta.

22. Enligt utsago skulle Klein, redan som nybliven student vid universitetet i Heidelberg, full av iver, ha sökt upp sin professor i hebreiska, alltså ingen annan än Hitzig, och bett om ett "ämne" till sin doktorsavhandling. Bemålde professor lär då ha förklarat att han ansåg sin elev ännu alltför omogen för en sådan upp-

gift men tillagt att denne var välkommen tillbaka vid en senare tidpunkt – "och då kommer också ämnet att ha klarnat". O Kl. okt. 1969. Måhända ligger här förklaringen till varför Klein nödvändigtvis begav sig från Berlin till Heidelberg för att där avlägga sin doktorsexamen.

23. Doktorsdiplomet, utfärdadt den 11 juni 1873 i Heidelberg, förvaras i K:A. Samtliga biografiska uppgifter i tillgänglig tryckt text vill göra gällande att Klein avlade sin doktorsexamen först år 1875 och i Berlin, vilket alltså ej äger sin riktighet. Till yttermera visso kan hänvisas till en skrivelse, utfärdad den 10 oktober 1873 av Abraham Geiger, där Klein tituleras "Dr". Bs 26.

24. Brev. daterat Heidelberg 13 april 1970, undertecknat "Dr Weisert, Universitätsarchivar". K:A.

25. Jfr GRAUPE 1969, 220; LINDESKOG 1938, 41f (Abr. Geiger).

26. Se VALENTIN 1964, 161.

27. Bland andra lärare vid Hochschule kan nämnas: Abraham Berliner (1883–1915), medeltida judisk etnologi.

Wilhelm Bacher (1850–1913), iranist, expert på den judiska traditionsförmedlingen.

Julius Guttmann (1880–1950), religionsfilosof.

David Hoffmann (1843–1921), Talmud, Midrasch och Bibelvetenskap.

Ismar Elbogen (1874–1943), spec. den tyska judendomens historia, liturgiker.

Simon Dubnow (1860–1941), skildrare av chassidismen och den östeuropeiska judendomen, och den judiska historien i allmänhet.

Gerschom Scholem (1897–1982), skapare av en ny disciplin i de judiska vetenskaperna, den moderna kabbalaforskningen.

28. Emil G. Hirsch och Klein var sedan tiden i Eisenstadt studiekamrater och där även rumskamrater. "As we roomed together we naturally studied the daily lessons in the Talmud together". Citatet är hämtat ur en i kåserande form avfattad artikel, betitlad "Abraham Geiger's disciples in America", som återfinnes i K bland urklippen 1904–1910, men tyvärr odaterad, även saknas anteckning på tidskriftens namn. Kåseriet är signerat "-sch". Att Hirsch döljer sig bakom denna signatur bör ej betvivlas, vilket följande citat från samma artikel ytterligare kan förtydliga: ". . . Dr Jellinek once said to us: 'I am always glad to meet a theological student of the Berlin Hochschule für die Wissenschaft des Judentums. Because every one is distinguished by a certain individuality, not one is like the other. When you meet one candidate of the Breslau seminary, you

- have met all—one is like the other. schablonenmässig.' One who knows Felix Adler, Hirsch, Immanuel Loew, Sale, Klein, and the writer of this will notice the truth of this remark . . .". (Dr Adolf Jellinek, 1821–1893, talmudforskare och filosof, var direktor för läroanstalten Beth-ha-Midrasch i Wien).
29. Bs 6–8 (Heidelberg), Bs 17 (Berlin).
30. O Kl. okt. 1969.
31. "Lagens krona må givas hans huvud" . . . "han skall även lära, ja lära dem att skaffa rätt och döma efter de föreskrifter, som Gud [an]befallde genom Mose, och alla skola stödja sig på hans rättta ord" – . Men med de högstämde uttrycken blandas de praktiskt nyttiga och tillämpliga: "Han äger betydande kunskaper i Bibel, Mischna och Gemara" . . . "han behärskar även språk och har allmän bildning, båda[dera] på ett berömvärd sätt . . .". (Översättningen från hebreiskan utförd av fil.dr. A. Brody, Stockholm, samt i några moment granskad av rabbinen Imre Schmelczter, St. Gallen, Schweiz.) Diplomet i original förvaras i K:A.
32. Bs 54–55.
33. GEIGER 1914, 184f; även O Kl. okt. 1969.
34. Se *Meyers Konversationslexikon* 1897, Art. Elbing.
35. O Kl. okt. 1969.
36. Bs 58: ". . . Wir heben gern hervor, dass Herr Dr. Klein durch eine wahrhaft musterhafte Pflicht- und Berufstreue in seinen Bemühungen um die Gemeinde weit über seine contractlichen Verpflichtungen hinausgegangen ist . . ."
37. O Kl. juni 1969.
38. KLEIN 1875, 157–161.
39. KLEIN 1881, 666–689.
40. Om de judefientliga stämningarna i Tyskland, se t.ex. GRAUPE 1969, 341 samt HAHN et alii 1970, 188f. I den kristna världen fanns det dock sådana som tog avstånd från Stöckers propaganda, bland dem filologen och historikern Theodor Mommsen (1817–1903) och den högkyrkliga teologen och talmudkännaren Franz Delitsch (1813–1890), vilka tillsammans med åtskilliga av sina meningsfränder betecknade denna judefientlighet som "århundradets skam". Bland judiska vetenskapsmän, som tog till orda, kan nämnas bl.a. historikern Heinrich Graetz (1817–1891), nykantianen Hermann Cohen (1842–1918), samt Moritz Lazarus med sin skrift, "Was heisst national?", 1880, (ingår i samlingen *Treu und Frei*, 1883).
41. Bs 67.
42. KLEIN 1933a.
43. O Kl. nov. 1970. Ernst Klein: ". . . Den Fader, vars hand han alltid kände över sig, alltifrån gosseårens djärva vandring från hemmet, intill det sista tunga sjukdomsåret, då han såg sitt slut nalkas, fick ofta och innerligt mottaga hans tack för den underbara ledning, som fört honom till Sverige" (*ibid*).
44. Protokoll nr 12 den 7 september 1882 §5, ". . . fört vid herrar föreständares för Mosaiska Församlingen i Stockholm sammanträde". Kleins ansökan ingår här som Bil. C. Ännu tre sökande tillkom efter ansöknings-tidens utgång, se protokoll nr 13 för den 8 oktober, bilagor C–Q till protokoll nr 12. Mosaiska Församlingens arkiv (M:A), Wahrendorffsgatan 3, Stockholm.
45. Se VALENTIN 1964, 106–109. Även *Judisk Krönika*, årg. 38, nr 7 1970 (jubileumsnummer), s. 127f, 131–135.
46. Protokoll nr 14 den 22 oktober 1882 §2, där utlåtandet om Klein ingår som bilaga. M:A. Församlingens ordförande åren 1881–1895 var finansmannen Henrik Davidson (1823–1895).
47. ". . . Med ett sådant ideal kommer jag till dig och lofvar här i denna högtidliga stund inför Guds ansigte och inför denna församling att med hela min kraft sträfvä till detta ideal att jag i andakt och ödmjukhet må anropa min Fader i himmelen, att han må stärka min viljekraft att låta mina föresatser blifva handlingar, på det att jag må blifva en arbetare som befinnes duglig i sin tjänst . . ." (KLEIN 1886, 12).
48. Bland de ämnen Klein föreläste över kan nämnas: Menniskosonen och Antikrist (enligt Daniel); Bönerna i Didache; Den äldsta kristna katekesen; Elischa ben Abuja, en judisk gnostiker. K.
49. S.A. Fries till Anna Klara Sofia Fries, f. Fagerlin. T 3 K:26 UUB.
50. *Stockholms Dagblad* 1892 nr 12, där föredraget finns utförligt återgivet, (osignerad artikel).
51. KLEIN 1933a.
52. WAHLSTRÖM 1940.
53. O Kl. juni 1969.
54. *Ecklesiastikdepartementets konseljakter* 26 mars 1897, RA.
55. KLEIN 1898, 42; jfr LINDESKOG 1961, 116f.
56. Brev i avskrift. K:A.
57. FRIES 1914.
58. KLEIN 1905a, 8f.14–19.45.
59. I *Pseudonymregister* 1967, som utförligt registrerar författare och kolumnister, verksamma under 1900-talet, har tyvärr sign. B-t ej gått att finna. Citatet härrör sig från en orubricerad notis i K. och torde, trots sin anonymitet, ändå vara värd ett observandum, inte minst för att det—ännu tjugu år efteråt—erinrar om Kleins talmudföreläsningar i Uppsala.

60. Jfr LINDESKOG 1938, 202–205.
61. KLEIN 1910, 48. Med hänvisning till Kleins bidrag i denna diskussion anför G. Lindeskog följande: "Kleins Schriftchen war das entscheidende Wort in der Diskussion über die Geschichtlichkeit Jesu und hat die Skeptiker entwaffnet. Die allgemeine Behauptung, dass eine Bewegung wie das Christentum einen persönlichen Urheber voraussetzt, ist kein jedermann unmittelbar überzeugender Beweis. Aber Klein hat die innere Echtheit der evangelischen Tradition glänzend bewiesen. Dies war ihm als hervorragendem Kenner des Judentums in besonders autoritativer Weise möglich. Von Bedeutung ist auch, dass bei ihm als Juden die Leugnung der Existenz Jesu nicht auf etwaige das Urteil trübende Gefühlswiderstände stossen konnte. Seine Schrift gehört zu den wichtigsten Beiträgen zur neutestamentlichen Wissenschaft". (1938, 206).
62. Bland de tyskspråkiga kan nämnas: *Christl. Welt* 1910/51, sign Goetz; *Neue preuss. Kreuz-Zeitung* 16, März 1911, sign -cb; *Theol. Literaturblatt* 1911/23, sign O.v. Harling; *Ev. Kirchenzeitung für Österreich* 15. Dez. 1910, sign. F.U.; *Die Zeit*, Wien, 21. Mai 1911, sign. Karl Jentsch. Bland övriga: *Annales de Bibliographie theologique* 1911/3, sign Th. Schoell; *Revue critique* 15, 15 avril 1911, osign.: *Review of Theology and Philosophy*, Jan. 1912, osign. K:A.
63. Odaterat urklipp. K.
64. KLEIN 1933a. Emil Kronheim (1890–1970), sedan 1926 rabbin i Stockholms Mosaiska Församling, höll den 1 december 1948 i Religionshistoriska föreningen ett föredrag, betitlat *Gottlieb Klein, rabbin i Stockholm. Hans liv och hans verk*, varvid han bland annat yttrade: "... Alla hans forna elever och åhörare i synagogan, jag talat med, berömma honom som en fascinerande lärare, som med en grekisk-intellektualistisk klarhet införde lärjungarna framför allt i profeternas tankevärld..." K:A.
65. Smärre tidningsnotiser i K.
66. KLEIN 1910b, 277–315. Bland de medverkande kan även nämnas Ismar Elbogen och Immanuel Löw.
67. KLEIN 1911.
68. Notiser i huvudstadspressen 1 jan. 1900, K.
69. O Kl. nov. 1970.
70. JOSEPHSON 1967, 28–31.
71. S.A. Fries till G. Klein, Leiden 2 okt. 1904. T 3 K:121 UUB.
72. S.A. Fries till G. Klein, Mollösund 16 juli 1904. T 3 K:121 UUB.
73. S.A. Fries till G. Klein, Leiden 2 okt. 1904. T 3 K:121 UUB.
74. S.A. Fries till G. Klein, Stockholm 17 febr. 1909. T 3 K:121 UUB.
75. Se Morton H. Narrowe, *Zionism in Sweden—from its beginning until the establishment of the Copenhagen Bureau*, January 1915, 1972 (stencil), 7.9f.11f.13–20.28 o.s.v. Denna uppsats är i dagarna utarbetad till en doktorsavhandling: *Zionism in Sweden, its Beginnings until the End of World War I*, (the Jewish Theological Seminary of America 1990). Då denna avhandling tillkommit så nyligen har jag tyvärr ej haft tillfälle att ta del av dess innehåll. Emellertid, enligt en recension av densamma (i *Menorah* 1990 nr 4, 13.55) av Inga Gottfarb, synes Gottlieb Kleins roll i denna sioniststrid alltjämt motsvara den framställning som förefinnes i uppsatsen. Man får lätt den uppfattningen att Klein härigenom helt tog avstånd från det flyktingproblemet som uppstod. Detta var ingalunda fallet. Varför han saknade förståelse för sionismens budskap är redan nämnt; däremot saknade varken han eller hans hustru medkänsla för de från Ryssland och Polen flyktande trosförvanterna och deras problematik. Redan vid sekelskiftet upprättade församlingen i Stockholm en s.k. arbetsstuga "För fattiga barns beklädnad", samt en barnbespisning, där Kleins hustru stod för ansvaret med bistånd av "konfirmanderna". "Allt detta var Toni Kleins verk", skriver en av dessa konfirmander, Valerie Lion-Öberg den 12 juni 1976, (Denna verksamhet har sedermera ombildats till "Toni Kleins minnesfond" som till varje Chanukka utdelar stipendier till studerande ungdom).
76. EHRENPREIS 1946, 283.285.287.
77. O Kl. dec. 1975.
78. Kleins arbete om Paulus utgavs postumt 1918, redigerat av den unge prästen Bengt Jonzon och med förord av Nathan Söderblom (KLEIN 1918), och ingår i Religionsvetenskapliga Sällskapetets samlingar. Med utgångspunkt från fariseisk-judiska grunduppfattningar söker Klein här tolka Paulus' Kristusteologi. "Kleins Auffassung von Paulus bietet viele originelle und interessante Aufschlüsse. Nach ihm hat Paulus die Züge seines Christusbildes in der 'jüdisch-theosophischen Apokalyptik' gefunden..." (LINDESKOG 1938, 314 i not). Nathan Söderblom skriver bland annat i sitt förord: "... Icke minst genom sin något aforistiska form och sina stundom egendomliga sammanställningar påminner nog framställningen livligt om undervisning i Talmud och om samtal, som började för 30 år sedan. Ej sällan var S.A. Fries med. Det var timmar som lönade sig...". (Anm. När Söderblom skrev dessa ord hörde även Fries till de bortgångna).

79. WAHLSTRÖM 1940. Även en längre notis, Professor Kleins sista färd, fanns att läsa i en av huvudstadens tidningar, osignerad, här i form av urklipp, där såväl datum som tidningens namn saknas. K.

80. S.A. Fries, Tal vid Gottlieb Kleins bår 9 april 1914. K:A.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Kleinska familjearkivet (K:A)

Materialet är sammanställt av Gottlieb Kleins hustru, Toni Klein, f. Levy; efter hennes död 1940 i sonens, Oskar Kleins ägo. Sedan 1977 befinner sig materialet, tyvärr i okatalogiserat skick, i Uppsala Universitetsbibliotek (UUB). Av Kleins handlingar hänvisas till följande:

Bs Betygssamling, 1870–1882

Doktorsdiplom, Heidelberg 11.6. 1873

Rabbinatsdiplom, Berlin i mars 1877

K Klippbok, 1883–1914

Telegram: H. Davidson till G. Klein, Stockholm 29.1. 1882

I manus:

Ernst Klein, Verser till födelsedagen 1899

Toni Klein, Festspiel zum 50. Geburtstag, febr. 1902

S.A. Fries, Tal vid Gottlieb Kleins bår, 9.4. 1914

Emil Kronheim, Gottlieb Klein, rabbin i Stockholm. Hans liv och hans verk, 1.12. 1948

Valerie Lion-Öberg, Gottlieb Klein, 4 febr. 1979

Brev:

Nathan Söderblom till Gottlieb Klein, Calais 1.8. 1898

Nathan Söderblom till Gottlieb Klein, Paris 7.5. 1899

Nathan Söderblom till Toni Klein, Eisenach 18.4. 1914

Universitetsarkiv, Heidelberg till I.M. von Post 13.4. 1970

Protokollsbok

Sept./okt. 1882, Mosaiska Församlingens arkiv (M:A)

Ecklesiastikdepartementets konseljakter

26.3. 1897, Riksarkivet (RA)

Brev

S.A. Fries till Anna K.S. Fries, f. Fagerlin, Uppsala 5.3. 1893. T 3 K:26 (UUB)

S.A. Fries till G. Klein, Leiden 2.10. 1904. T 3 K:121 (UUB)

S.A. Fries till G. Klein, Mollösund 16.7. 1904. T 3 K:121 (UUB)

S.A. Fries till G. Klein, Stockholm 17.2. 1909. T 3 K:121 (UUB)

A. Brody till I.M. von Post, Stockholm 12.4. 1971

I. Schmelczer till I.M. von Post, St. Gallen 11.8. 1972

Valerie Lion-Öberg till I.M. von Post, Stockholm 29.5. 1976

Valerie Lion-Öberg till I.M. von Post, Stockholm 12.6. 1976

Stencil

Morton H. Narrowe, Zionism in Sweden—from its beginning until the establishment of the Copenhagen Bureau, January 1915, 54 s. (1972)

Intervjuer med Oskar Klein åren 1969–1975 O Kl.

Gottlieb Kleins tryckta arbeten

- 1875 Bemerkungen zu Herrn Dr. Bacher's "Kritischen Untersuchungen zum Prophetentargum". *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 29, 157–161
- 1880 "Zur Judenfrage". *Unsere Anforderungen an das Christenthum des Herrn Stöcker*. Zürich. 23 s.
- 1881 Die Totaphot nach Bibel und Tradition. *Jahrbücher für protestantische Theologie* 7, 666–689
- 1886 *Predikningar*. 1. Stockholm. 69 s.
- 1890 *Griftetal hållet vid predikanten Moses Schönthals begrafning i Norrköping den 20 januari 1890*. Stockholm. 7 s.
- 1890 *Morgonpredikan på försoningsdagen 5651–1890*. Tryckt på begäran. Stockholm. 14 s.
- 1892 *Står Gamla Testamentets moral verkligen på barbarernas utvecklingsskede?* Föredrag över Letourneaus bok "Moralens utveckling", hållet i Vetenskapsakademiens hörsal den 13 jan. 1892. Stockholm. 30 s.
- 1893 Frihetens gamla och nya ideal. Predikan hållen andra påskdagen den 2 april 1893. *Ur judisk litteratur och historia*. Tidskr. utg. af Israelitiska diskussionsföreningen ... Stockholm, 45–51; (även separatträck, 8 s.).
- 1893a Morgonpredikan på försoningsdagen 1892. *Ur judisk litteratur och historia*. Tidskr utg af Israelitiska diskussionsföreningen ... Stockholm, 109–117; (även separatträck, 8 s.)
- 1893b *Über das Buch Judith. Actes du huitième congrès international des orientalistes, tenu en 1889 à Stockholm et à Christiania*, section 1: sémitique (b), Leide, 85–105; (även som separatträck, 21 s.)
- 1894 *Sem och Japhet*. Predikan hållen i Stockholms synagoga den 8 december 1894 till firandet av Gustaf II Adolfs 300-åriga minne. Stockholm. 16 s.
- 1895 *Es ist ein Gott! Juden und Christen zugeeignet*. Berlin. 24 s.
- 1897 *Om "den hemliga läran" af madame Blavatsky*. Brev till byråingenjör Karl af Geijerstam ... [Titelrubr:] Tillägg till "Den afslöjade Isis". Stockholm. 15 s.
- 1898 *Bidrag till Israels religionshistoria*. Sex föredrag. Stockholm. 129 s.
- 1898a *Religion och moral*. Föredrag hållet vid religionskongressen i Stockholm 1897. Stockholm. 24 s. (ingår även i: *Religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897*. Ed. S.A. Fries. Bd 9–10. Stockholm 1898, 428–449)
- 1898b *Tal hållet vid gudstjänsten i Stockholms synagoga med anledning af Hans majestät konungens regeringjubileum*. Stockholm. 8 s.
- 1899 Rubbar den modärna bibelkritiken vår religiösa tro? Föredrag hållet i föreningen Minerva den 28 november 1898. Jämte diskussionsinlägg ... *I vår tids livsfrågor*. 10. Uppsala. 30 s.
- 1901 Miscellen. 1) Predigt des Johannes / 2) Hillel / 3) Hosanna in der Höhe / 4) "Kinder" oder "Werke" Mt 11,19. Lc 7,35. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 2, 343–347
- 1902 *Schem ha-mephorasch (det förborgade gudsnamnet)*. Ett bidrag till kännedomen om esseismen och urkristendomen. Stockholm. 60 s.
- 1902a Tillägg. i: S.A. Fries, *Har Deuteronomium XII velat absolut centralisera offerkulten? Till själf försvar*. Stockholm, 31f.

- 1903 Kappôres. 2. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 4, 343f.
- 1904 Zur Erläuterung der Evangelien aus Talmud und Midrasch. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 5, 144–153
- 1904a *Israels historia. Berättad för ungdomen*. 1. Den bibliska tiden. Stockholm. 145 s.
- 1905 *Israelitiska böner och betraktelser*. Stockholm. VII, 197 s.
- 1905a *Fader vår. Ett bidrag till kännedomen om urkristendomen*. Stockholm. 48 s.
- 1905b Mt. 6,2. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 6, 203f.
- 1906 Die ursprüngliche Gestalt des Vaters. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 7, 34–50
- 1906a Rein und unrein Mt 23, 25. Lc 11, 37. 42 *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 7, 252–254
- 1907 *Några ord ägnade minnet af H. m:t konung Oscar II vid gudstjänsterna i Stockholms synagoga den 14 och 22 dec. 1907*. Stockholm. 7 s.
- 1908 *Mot ljuset*. Predikan till minne af tjugufemårig verksamhet i Mosaiska församlingen i Stockholm. Stockholm. 16 s.
- 1908a Die Gebete in der Didache. *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde des Urchristentums* 9, 132–146
- 1908b *Den första kristna katekesen. Dess religionshistoriska förutsättningar*. En undersökning. Stockholm. XVI, 347 s.
- 1909 *Der älteste christliche Katechismus und die jüdische Propaganda-Literatur*. Berlin. X, 273 s.
- 1910 *Är Jesus en historisk personlighet?* Stockholm. 48 s.
- 1910a *Ist Jesus eine historische Persönlichkeit?* Tübingen. 46 s.
- 1910b *Praktische Theologie. Abraham Geiger. Leben und Lebenswerk*. von L. Geiger, I. Elbogen ... Berlin, 277–315
- 1911 Die Propheten Israels, die ersten Verkünder des Weltfriedens. Grundlinien des am 31. Juli 1910 in der Synagoge zu haltenden Vortrages. *XVIII congrès universel de la paix à Stockholm du 1er au 5 août 1910*. Stockholm, 331.f; (även separattryck, 1910, 2 s.)
- 1918 Studien über Paulus von ... G. Klein. Nach seinem Tode hrsg. *Beiträge zur Religionswissenschaft hrsg. von der Religionswissenschaftlichen Gesellschaft in Stockholm* 3. Stockholm. IV, 99 s.

Litteratur

Ancker, Estrid

- 1962 *Torgny Segerstedt 1876–1945*, Stockholm

Edsman, Carl-Martin

- 1970 Religionsvetenskap på två kongresser. *Sv. D.* 29.9. 1970, 4

Ehrenpreis, Marcus

- 1946 *Mitt liv mellan öster och väster*. Stockholm

Encyclopaedia Judaica [redaktionen]

- 1930 Eisenstadt. *Encyclopaedia Judaica* 6, 360–364

Fries, Samuel Andreas

- 1900 Religionshistoriska kongressen i Paris 3–8 sept. 1900. Bref till *Aftonbladet* 13 sept. 1900
- 1902 Öfverrabbinen, professor G. Klein. *Hvar 8 dag* 9.3. 1902, 356
- 1914 Gottlieb Klein affiden. *Sv. D.* 7.4. 1914, 5–6

Fürst, Alfred

- 1910 *Sitten und Gebräuche einer Judengasse*. Wien

- Geiger, Ludwig**
 1912 Gottlieb Klein. Zum 60. Geburtstags. *Allgemeine Zeitung des Judentums* 7, 76f.
 1914 Gottlieb Klein. In memoriam. *Allgemeine Zeitung des Judentums* 16, 184f.
- Gottfarb, Inga**
 1990 Zionism i Sverige skildras av Narro- we. [Rec. av: Narro- we, Morton H., Zionism in Sweden, its Beginnings until the End of World War I.]. *Menorah* 4, 13.55
- Graupe, H.M.**
 1969 *Die Entstehung des modernen Judentums. Geistesgeschichte der deutschen Juden 1650-1942*. Hamburg
- Grosse Jüdische National-Biographie mit mehr als 8000 Lebensbeschreibungen namhafter jüdischer Männer und Frauen aller Zeiten und Länder*. Bd 1-7. 1925-1936.
- Hahn, S. et alii**
 1970 *Judarnas historia*. Stockholm
- Josephson, Ragnar**
 1967 *Strimmor av liv*. Stockholm
- Jüdisches Lexikon** [Redaktion]
 1928 Hildesheimer. *Jüdisches Lexikon* 2
- Klein, Ernst**
 1933 *Genom sju riken*. Stockholm
 1933a Gottlieb Klein. *Judisk Tidskrift*
- Klein, Oskar och Ernst**
 1952 Till 100-årsminnet av Gottlieb Kleins födelse. *Församlingsblad för Mosaiska Församlingen i Stockholm* 1, 3-8.14
- Kook, Gösta**
 1952 Gottlieb Klein. *Församlingsblad för Mosaiska Församlingen i Stockholm* 2, 26-29
- Lindeskog, Gösta**
 1938 *Die Jesusfrage im neuzeitlichen Judentum. Ein Beitrag zur Geschichte der Leben-Jesu-Forschung*. (diss.) Uppsala
- 1961 Esséerna och kristendomen. *Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis* 5
 1973 Das Judentum und die Welt. *Acta Academiae Aboensis. Ser. A. Humaniora* 45:1. Åbo
- Meyers Konversationslexikon** [redaktioner]
 1897 Elbing. *Meyers Konversationslexikon*
- Murray, Robert**
 1952 Gottlieb Klein och Nathan Söderblom. *Vår Lösen* 3, 85-92
- Narro- we, Morton H.**
 1990 *Zionism in Sweden, its Beginnings until the End of World War I*. (The Jewish Theological Seminary of America 199, diss.).
- Pseudonymregister*. Ed. Per Andersson. Lund 1967
- Religionsvetenskapliga kongressen i Stockholm 1897*. Ed. S.A. Fries. Bd 9-10. Stockholm 1898
- Riksdagens emancipationsdebatt. *Judisk Krönika* 1970/7 (jubileumsnummer)
- Schmelczer, Imre**
 1966 Om Nathan Söderblom och Gottlieb Klein. *Judisk Tidskrift* 3, 37-39
- Schubert, Kurt**
 1955 *Die Religion des nachbiblischen Judentums*. Wien-Freiburg
- Sundkler, Bengt**
 1968 *Nathan Söderblom. His Life and Work*. Uppsala
- Söderblom, Anna**
 1948 *På livets trottoir*. Lund
- Söderblom, Nathan**
 1900 Från Paris' andliga horisont. Återblick på den religionshistoriska kongressen. *Nya Dagligt Allehanda* 22.9.1900
- Tänzer, Aaron**
 1914 Gottlieb Klein. *Liberales Judentum*. nr ok.

Wahlström Lydia

1940 Gottlieb Klein, en förmedlare mellan judendom och kristendom. *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 13.6. 1940

Valentin, Hugo

1924 *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm

1964 *Judarna i Sverige*. Stockholm

Vogelstein, Hermann

1914 Gottlieb Klein. *Liberales Judentum*, 95–98

ZUSAMMENFASSUNG

Gottlieb Klein kam 1883 nach Schweden. Als Rabbiner in der jüdischen Gemeinde Stockholms wurde er bald als ein besonders gelehrter Theologe bekannt. Mit ihm begann eine neue geistige Epoche in Schweden. Durch freundschaftliche Beziehungen mit christlichen Theologen wie Nathan Söderblom und Samuel Andreas Fries kam es zu einer Annäherung zwischen christlicher und jüdisch-liberaler Theologie, was eine gewisse Aufmerksamkeit weckte. Auf dem Kontinent allerdings—Klein hatte zuvor in einigen kleineren deutschen Gemeinden als Rabbiner gewirkt—gab es seit einigen Jahrzehnten einen lebhaften Dialog auf akademischem Niveau zwischen Juden und Christen. Die sogenannte literaturkritische Schule gab im Deutschland des 19. Jahrhunderts der religionswissenschaftlich orientierten Bibelforschung neue Ausgangspunkte. Diese Zeit wurde somit die Zeit der grossen internationalen Kongresse—so z.B. des 8. internationalen Orientalistenkongresses in Stockholm/Kristiania 1889, dessen Vorstand Klein angehörte, sowie des 1. internationalen religionswissenschaftlichen Kongresses in Stockholm 1897, zu dessen Initiatoren Klein und Fries gehörten.

Auf dem internationalen Kongress für Religionsgeschichte in Paris im Jahre 1900 fand die Vorlesung Kleins über Essenismus und Urchristentum grosse Aufmerksamkeit, weil er beweisen wollte, dass Jesus aus der Gemeinschaft der Essener hervorgegangen sei, dass Jesus von Nazareth folgedessen in die Reihe der grossen Verkünder des jüdischen Prophetismus einzuordnen sei, und dass der Ursprung der christlichen Ethik und Kultur in den rabbinischen

Frömmigkeitsidealen zu suchen sei. Diese Vorlesung erschien gedruckt 1902 unter dem Titel *Schem ha-mephorasch, det förborgade gudsnamnet. Ett bidrag till kännedomen om esseimen och urkristendomen*. In seiner Forschung befasste sich Klein hauptsächlich mit dem Verhältnis von Urchristentums und Judentum; zu diesem Thema erschienen u.a. 1908 die umfangreiche Arbeit *Den första kristna katekesen*, sowie die kleinen aber bedeutenden Schriften *Fader Vår* 1905 und *Är Jesus en historisk personlighet?*, letztere ursprünglich ein Vortrag an der Universität Uppsala 1910, aber im gleichen Jahr ins Deutsche übersetzt, in Tübingen gedruckt als eine wirkungsvolle Entgegnung an den Professor der Philosophie, Arthur Drews, einer der vordersten Vertreter der sogenannten mythologischen Schule und Verfasser von *Die Christusmythe*, wo die Historizität Jesu bezweifelt wurde.

Gottlieb Klein wurde 1852 in der kleinen slowakischen Stadt Humenné, die damals Österreich/Ungarn angehörte, geboren. Sein Vaterhaus, sowie das jüdische Milieu im übrigen, war von strenggläubiger Frömmigkeit geprägt. Sein Vater war ein stiller Talmudgelehrter. Seine Mutter aber war mehr praktisch und extrovertiert, und es war hauptsächlich sie die sich um den kleinen Hökerladen kümmerte, der der Familie einen knappen Lebensunterhalt bot. Gottlieb, einer der jüngsten unter vielen Geschwistern, zeigte früh seine Neigung zum Studium und träumte von einer Ausbildung als Rabbiner. Eine Möglichkeit zu höheren Studien, auch für den wenig Bemittelten, gab es zu dieser Zeit an der weitbesuchten Talmud-

hochschule in Eisenstadt, nahe bei Wien. Hier erteilte man auch Unterricht in profanen Lehrfächern. Die Jahre in Eisenstadt bedeuteten für den jungen Klein eine erste Begegnung mit westeuropäischer Kultur und klassischer deutscher Bildung, eine Erfahrung; die für seine weitere Entwicklung entscheidend wurde: Universitätsstudien, am liebsten auch mit einem Doktorgrad, um im Geist der neuen Zeit Rabbiner zu werden. Heidelberg wurde das ersehnte Ziel. Zu Fuss und unter schweren Entbehrungen begab er sich auf Wanderung durch Deutschland hinauf. Das war im Jahre 1868.

Der wichtigste Lehrer Kleins in Heidelberg wurde der protestantische Theologe Ferdinand Hitzig, dessen Unterricht in semitischen Sprachen und in der Exegetik des Alten Testaments 1873 zu dem verlangten Doktorgrad führte. Doch der für ihn bedeutendste Lehrer war Abraham Geiger an der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums in Berlin. Hier vollendete Klein seine Ausbildung als Rabbiner und erhielt sein Diplom 1877. Im Geiste seines Lehrers legte er hier auch den Grundstein zu der Anschauung die er immerfort verfochte: die zukünftige Aufgabe der Juden wäre in der Diaspora unter anderen Völkern zu leben, Juden nur in ihrer Religion, nicht als ein eigenes Volk, zu sein. Dieser Gedanke war nichtsdestoweniger von Gewicht wegen des aus politischen Gründen heranwachsenden Antisemitismus im Deutschland des 19. Jahrhunderts. Infolgedessen hatte Klein schon 1880, als Rabbiner in dem ostpreussischen Elbing, Grund dazu, als einer von jüdischen Theologen, mit seiner Schrift *Zur Judenfrage*, dem Hofprediger Adolf Stöcker in Berlin zu begegnen, der für seine politischen Ziele die Judenfeindlichkeit aufzuheizen versuchte.

Mit der liberalen Haltung, die Klein zu seiner Religion einnahm, folgte, daß er ein engagiertes Interesse für die Kulturfragen seiner Zeit zeigte; er wurde ein fleissiger Vorleser und Debatteur. Im Wintersemester 1885/86 hielt Klein an der Universität Uppsala—auf Einladung des Orientalisten Herman Almkvist—für

angehende Priester regelmässig Vorträge über den Talmud; etwas von ökumenischem Geist ruhte auch über dem theologischen Studienkreis—später zu der Religionswissenschaftlichen Gesellschaft umgebildet—wo Klein und Fries die treibenden Kräfte waren. Auch Oscar II. nahm manchmal an diesem Kreis teil und liess sich eine Zeitlang von Klein in hebräisch unterrichten. Als Ausdruck für die persönliche Freundschaft und Anerkennung des Königs erhielt Klein 1897 den Namen eines Professors.

Klein wurde mit der Zeit ein begeisterter schwedischer Patriot. Schwede von jüdischer Konfession zu sein war für ihn eine Selbstverständlichkeit. Er predigte auf schwedisch; in seiner stark persönlichen Predigt knüpfte er gerne zu aktuellen, sehr oft zu profanen Themen an. Über den Sabbathgottesdienst hinaus veranstaltete er auch Sonntagspredigten für interessierte Aussenstehende.

Obwohl Klein in vielem als Freigesinnter angesehen wurde, hatte er, wie Nathan Söderblom, mit dem er Briefe zwischen 1897–1914 sporadisch wechselte, nicht viel übrig für die radikalen Kulturbestrebungen dieser Zeit. Diese Haltung galt auch dem immer mehr hervortretenden Zionismus, den er "als ein Abfall von der tragenden Idee des Judentums" betrachtete. Dies war aber keineswegs gleichbedeutend mit—was seine Meinungsgegner hervorheben wollten—einer Gefühllosigkeit gegenüber der Problematik der aus Osteuropa flüchtenden Glaubensgenossen.

Klein war seit 1879 mit Antonie (Toni) Levy aus Breslau, Tochter des seinerzeit berühmten Orientalisten, Professor Moritz Abraham Levy, verheiratet.

Die letzten Jahre Kleins waren von Krankheit geprägt. Er starb im April 1914. In einigen Gedankworten über den verstorbenen Freund erinnerte Nathan Söderblom an die Verwandtschaft der Seelen, die sie vereinigt hatte: "Klein lehrte mich die edle Art des echten Judentums schärfer zu sehen und dadurch auch das echte Christentum in ihrer charakteristischen Verschiedenheit".